

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
FAN, TA‘LIM VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI
MAGISTRATURA BO‘LIMI**

Qo‘lyozma huquqida
UDK:811.512.133:81-
366.58

TILAKOVA SOHIBJAMOL ERGASHOVNA

**O‘ZBEK TILI HOLAT FE‘LLARINING LINGVOSTILISTIK
XUSUSIYATLARI**

70230101 – Lingvistika (o‘zbek tili) mutaxassisligi bo‘yicha
magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan

DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar:

f.f.d. prof. Sh.Maxmaraimova

TERMIZ – 2023

Magistrlik dissertatsiyasi mavzusi Termiz davlat universiteti rektorining 2022-yil __martdagi №__-T/M sonli buyrug‘i asosida tasdiqlangan.

Magistrlik dissertatsiyasi Termiz davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi kafedrasida bajarilgan.

Magistrlik dissertatsiyasi elektron nusxasi Termiz davlat universitetining rasmiy veb sahifasiga joylashtirilgan.

Dissertatsiya manzilining QR-kodi

Magistrlik dissertatsiyasi bilan Termiz davlat universitetining axborot-resurs markazida tanishish mumkin (_____ raqam bilan ro‘yxatga olingan. Manzil: Termiz shahri Barkamol avlod ko‘chasi 43-uy.)

Ilmiy rahbar: _____

f.f.d. prof. Sh.Maxmaraimova

Kafedra mudiri: _____

f.f.f.d, (PhD) N.Amonturdiyev

Magistratura bo‘limi boshlig‘i: _____

(PhD) A.Narbayev

**70230101 – Lingvistika (o‘zbek tili) mutaxassisligi magistranti Tilakova
Sohibjamol Ergashovnaning “O‘zbek tili holat fe’llarining lingvostilistik
xususiyatlari” mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi
Annotatsiyasi**

Tayanch so‘zlar: lingvostilistika, fe’l, so‘zlar, matn, holat fe’li;semantik valentlik, semantik maydon, holat fe’llarining ichki semantik guruhi, holat fe’llarining komponenti, leksik-semantik guruhlar.

Tadqiqot obyekti: o‘zbek tillari holat fe’llarining uslubiy jihatlarining gap tarkibida namoyon bo‘lishi ushbu magistrlik ishining asosiy tadqiqot obyektidir.

Tadqiqot predmeti: o‘zbek tilidagi holat fe’llari turlari va ularni ifodalovchi vositalar bo‘yicha o‘xshashlik va farqlar hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi: o‘zbek tilidagi barcha holat fe’llarining turlarini aniqlash, ularni ifodalovchi uslubiy vositalarini aniqlash hamda tahlil qilish.

Tadqiqot vazifalari etib quyidagilar belgilangan:

so‘z ma’nosiga berilgan ta’riflar va so‘zning semantik strukturasi haqidagi fikrlarni o‘rganishi;

holat fe’llarining yasalishi va ularning turkiy tillarda xoslanishi;

o‘zbek tilidagi holat fe’llarining uslubiy xususiyatlarini o‘rganish va tahlil qilish.

Tadqiqot metodlari sifatida kuzatish, qiyosiy metod, tilni bevosita tashkil etuvchilarga ajratish va komponent tahlil qilish metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati. Mazkur tadqiqot ishi natijalaridan fe’l so‘z turkumining, xususan, holat fe’llarining uslubiy jihatlarini o‘rganuvchilarga amaliy yordam beruvchi o‘quv uslubiy qo‘llanma yaratishda, bakalavr bosqichi talabalari uchun o‘quv uslubiy majmua tayyorlashda va amaliy mashg‘ulotlarda qo‘llash uchun brashyuralar tayyorlashda foydalanish mumkin.

Magistrlik dissertatsiyasining asosiy tuzilishi. Magistrlik dissertatsiyasi quyidagi holatda yozildi. Birinchi “Kirish” qismi, unda fe’lning o‘rganilishi haqida qisqacha ma’lumot, so‘ng bob fasllarida fe’llarning o‘rganilish tarixi va ilmiy izlanishning maqsad va vazifalari, tadqiqot mavzusining predmeti va obyekti,

tadqiqot metodlari, tadqiqotning nazariy va amaliy ahamiyati kabi masalalar haqida soʻz yuritildi.

70230101 - master's thesis of Ergashovna Sohibjamol Tilakova, a master's student of Linguistics (Uzbek language) on the topic "Linguostylistic features of Uzbek case verbs"

Annotation

Key words: linguostylistics, verb, words, text, case verb; semantic valence, semantic field, internal semantic group of case verbs, component of case verbs, lexical-semantic groups.

Research object: the absence of stylistic aspects of Uzbek language verbs in the sentence structure is the main research object of this master's work.

The subject of the study: similarities and differences in terms of the types of verbs in the Uzbek language and the means of expressing them.

The purpose of the research: to determine the types of all case verbs in the Uzbek language, to determine their expressive means and to analyze them.

The research objectives are as follows:

to study the definitions given to the meaning of the word and the opinions about the semantic structure of the word, formation of state verbs and their characteristics in Turkish languages;

study and analysis of stylistic features of case verbs in the Uzbek language.

As research methods, observation, comparative method, dividing the language into its direct constituents, and component analysis were used.

The main structure of the master's thesis. The master's thesis was written in the following case. Practical significance of research. The results of this research work are used to create a teaching methodical guide that provides practical help to learners of the stylistic aspects of the verb word group, in particular, case verbs, in the preparation of a teaching methodical set for undergraduate students and in practical training. can be used in the preparation of brochures for application.

The first “Introduction” part contains brief information about the study of the verb, the goals and objectives of scientific research, the subject and object of the research topic, research methods, theoretical and practical importance of research were discussed.

MUNDARIJA

KIRISH.....	
I BOB. O‘ZBEK TILIDA FE’L LEKSEMALARINING TADQIQI.....	
1.1-§.Fe’l leksemalarining jahon va o‘zbek tilshunosligidagi tadqiqi.....	
1.2-§.O‘zbek tilshunosligida fe’l leksemalarining an’anaviy va zamonaviy talqini.....	
1.3-§.Holat fe’llarining yasalishi	
Bob bo‘yicha xulosa.....	
II BOB. HOLAT FE’LLARINING GRAMMATIK TABIATI.....	
2.1-§. Holat fe’llarining grammatik shakllar bilan ifodalanishi.....	
2.2-§. Holat fe’llari va nisbat kategoriyasi.....	
2.3-§. Holat fe’llarining analitik shakllari.....	
Bob bo‘yicha xulosa.....	
III BOB. HOLAT FE’LLARINING STILISTIKASI.....	
3.1-§. Holat fe’llarining uslubiy xoslanishi.....	
3.2-§. Sodda va yasama holat fe’llarining uslubiy tabiati.....	
3.3-§. Nutq uslublarida holat fe’llarining sinonimik tabiati.....	
Bob bo‘yicha xulosa.....	
XULOSA.....	
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	

KIRISH

Dissertasiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon tilshunosligida obyektiv olam va tafakkur qonuniyatlariga asoslanib ilmiy izlanishlar olib borish davr talabiga aylandi. Ma'lumki, obyektiv borliqdagi narsa va hodisalar uzluksiz o'zgarishda, shuning uchun ham ular miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi, inkorni inkor hodisalari bilan uzviy bog'liqdir. Albatta, bu jarayon va munosabatlar inson tafakkuri hamda tilida aks etadi.

Dunyo tilshunosligida o'tgan asrdan boshlab tilni o'rganishga antropotsentrik yondashuvning yuzaga kelishi til va uning sohibi, til va jamiyat, madaniyat, tafakkur kabilar munosabatini o'rganayotgan zamonaviy yo'nalishlarda bevosita tadqiq etilishi lozim bo'lgan dolzarb muammolarga duch kelinmoqda. Hozirgi kunda respublikamizda ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy sohalarda tub islohotlar o'tkazilayotgan bir davrda o'zbek tilshunosligida ham hal etilishi lozim bo'lgan muhim masalalar ko'zga tashlanmoqda. Darhaqiqat, "Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga o'tmoqdamiz.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 7- fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF- 4947- son Farmoni, 2017- yil 16- fevraldagi "Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni yanada takomillashtirish to'g'risida"gi PF- 4958- son Farmoni; 2017- yil 20-apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-son qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017- yil 22- maydagi "Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi VMQ- 304- con qarori; 2018- yil 5- iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora- tadbirlar to'g'risida"gi PQ- 3775- son qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy- huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu dissertasiya tadqiqoti ham muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqot obyekti: o‘zbek tillari holat fe’llarining uslubiy jihatlarining gap tarkibida namoyon bo‘lishi ushbu magistrlik ishining asosiy tadqiqot obyektidir.

Tadqiqot predmeti: o‘zbek tilidagi holat fe’llari turlari va ularni ifodalovchi vositalar bo‘yicha o‘xshashlik va farqlar hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi: o‘zbek tilidagi barcha holat fe’llarining turlarini aniqlash, ularni ifodalovchi uslubiy vositalarini aniqlash hamda tahlil qilish.

Tadqiqot vazifalari etib quyidagilar belgilangan:

so‘z ma‘nosiga berilgan ta‘riflar va so‘zning semantik strukturasi haqidagi fikrlarni o‘rganishi, holat fe’llarining yasalishi va ularning turkiy tillarda xoslanishi;

o‘zbek tilidagi holat fe’llarining uslubiy xususiyatlarini o‘rganish va tahlil qilish.

Tadqiqot ishining ilmiy yangiligi:

fanda holat fe’llarning semantik guruhlarini ajratishga doir tasniflar tanqidiy ko‘rib chiqildi hamda to‘plangan tadqiqiy materiallar: 1) holat fe’llari; 2) harakat fe’llari; 3) munosabat fe’llariga ajratilib tahlil qilindi;

holat ma‘noli fe’llarning sememasida ham minimal harakatni ifodalovchi semalar mavjud bo‘lishi tahlillar misolida dalillandi;

tub va yasama fe’l shaklidagi: *zerikmoq, ishonmoq, yoqmoq, erinmoq, og‘rinmoq, tutinmoq, qizg‘anmoq, chidamoq, odamsinmoq, alaxsiramoq, alaxlamoq, istig‘nolanmoq, g‘ashlanmoq, daxshatlanmoq, telbalanmoq, ma’yuslanmoq, chulg‘amoq, susaymoq, jimirlamoq* kabi ruhiy holat fe’llarining farqlovchi semalari uslubiy jihatdan yoritildi;

holat fe’llaridagi uslubiy o‘zgarishlarga xulosalar berildi.

Tadqiqotning asosiy masalalari va farazlari.

Ilmiy tadqiqot ishida fe’l leksemalarining lingvostilistik xususiyatlari yoritildi va fe’l birliklar haqida aniq xulosalar berildi.

Tadqiqot mavzusi bo‘yicha adabiyotlar sharhi.

O‘zbek tilshunosligida fe’l so‘zlari grammatik, semantik, uslubiy yo‘nalishlarda o‘rganilgan. Tilshunoslik, xususan o‘zbek tilshunosligi tarixida fe’l

soʻz turkumiga soʻz turkumlarining asosiy tarkibiy qismi sifatida qaralgan. Ushbu mavzu oʻzbek tilshunosligida qadimdan olimlar diqqat markazida boʻlib kelgan. Xususan, X - XI asrlarda Mahmud Qoshgʻariyning “Devoni lugʻatit turk”, asari, Alisher Navoiy, Bobur kabi ajdodlarimizning asarlarida oʻrganilgan. Keyinchalik A.Hojiyev, M.Sodiqova, R.Rasulov Sh.Rahmatullayevning ishlarida ilmiy tadqiq etilgan. Bu olimlar oʻzlarining qator ilmiy tadqiqotlarida feʼllarning til hodisasi sifatidagi oʻziga xosliklari, boshqa til hodisalari bilan oʻxshash va farqli xususiyatlari va grammatik tabiatini oʻrganishgan.

Shuni alohida taʼkidlash lozimki, feʼl soʻzlarining tahlili koʻplab leksik sathdagi ishlarda ham uchraydi

Tadqiqotda qoʻllanilgan metodikaning tavsifi.

Ishda tavsiflash, qiyosiy, etimologik, konseptual tahlil, semantik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati.

Tadqiqot natijalari oʻzbek tilshunosligida holat feʼllariga oid izlanishlarni nazariy va amaliy maʼlumotlar bilan boyitadi. Ishda keltirilgan aniq materiallar oʻzbek tilidagi holat feʼllarining uslubiy jihatlarini mukammallashtirishda, oliy oʻquv yurtlarida maxsus kurs oʻqitishda, feʼlning stilistik tomoni boʻyicha qoʻllanmalar, lugʻatlar yaratishda foydalanish mumkin. Toʻplangan dalillar, amalga oshirilgan tahlillar lingvostilistik tahlilni oʻrganish uchun muhim material boʻlib xizmat qiladi.

Ishning tuzilishi. kirish, uch bob, boblar boʻyicha xulosalar, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar roʻyxatidan iborat boʻlib, 78 sahifani tashkil etadi.

I BOB. O‘ZBEK TILIDA FE’L SO‘Z TURKUMINI O‘RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI

1.1. Fe’l leksemalarining jahon va o‘zbek tilshunosligidagi tadqiqi

Hozirgi o‘zbek adabiy tilining yuzaga kelishi va uning ravnaqi uchun til sathlarini har jihatdan o‘rganish borasida muhim yozma manbalarga tayanib ona tilimizning me’yorlarini belgilashda o‘ziga xos ilmiy tadqiqotlar va xulasalar bayon etilgan hamda bu izlanishlar davom etmoqda. Xususan, tilning morfologik sathi yuzasidan qilingan tadqiqotlar anchayindir.

Fe’l so‘z turkumi qadimdan tilshunoslarni qiziqtirib kelgan va bu turkumni o‘rganish borasida ko‘plab izlanishlar, tadqiqotlar amalga oshirilgan. O‘zining uzoq tarixiga ega bo‘lgan o‘zbek tilshunosligi bu borada jahon olimlarining ilmiy merosidan bahramand bo‘lishlari bilan birga jahon tilshunosligining ravnaqi uchun ham o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shganlar.

Ma’lumki, hozirgi o‘zbek adabiy tilida morfologiyaning eng salmoqli qismini fe’l bo‘limi tashkil etadi. Fe’llar harakat va holat ma’nosini anglatuvchi so‘zlardir. Harakat fe’llari shaxslarning jismoniy faoliyati natijasida yuzaga kelsa, holat fe’llari esa shaxslarning ruhiy holati, ichki kechinmalari hamda narsalarning bir holatdan ikkinchi bir holatga o‘tishishini ifodalaydi.

Aynan fe’l so‘z turkumining leksik-semantik, grammatik, stilistik xususiyatlari bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar sharhi anchayindir.

Bizga ma’lumki, fe’l so‘z turkumi bo‘yicha juda ko‘plab ishlar amalga oshirilgan. Buni X-XI asrlarda Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘atit turk”, asarining birinchi qismida fe’l so‘zlaridan otlarning yasalishi, fe’llar ikki, uch, to‘rt, besh, olti harfli bo‘lishi, so‘ng orttitiriladigan o‘nta harf (a, t, r, s, sh, q, k, l, n, la,) ning har biri fe’llarda biror qo‘shimcha ma’no berishga xizmat qilishi haqida fikr yuritgan hamda fe’llarga qo‘shilgan bu harflar, uning fikricha, fe’llarning o‘timli- o‘timsizligi, mayl, nisbat kabi ma’nolarni ifodalaydi¹. Ikkinchi qismida

¹ www.ziyouz.com kutubxonasi. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari Birinchi qism. O‘zbekiston fanlar akademiyasi nashriyoti 55- 57- bet.

esa, asosan, fe'llarning grammatik tomoni izohlangan². Bunda fe'lga xos qoidalar, fe'llarning yasalishi, turlari, fe'l so'zlarining boblari hamda fe'lning boshqa mukammal xususiyatlari tushuntirilgan.

Bizningcha, Mahmud Qoshg'ariyning fe'l so'zlari nuqtai nazardan yondashuvi an'anaviy tilshunosligimizda ham o'z aksini topgan. Jumladan, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", XIV- XV asrlarda esa A.Navoiyning "Muhokamat ul lug'atayin", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" kabi asarlarida ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari XX asrda Abdurauf Fitratning fe'l so'z turkumi bo'yicha o'quv qo'llanmalari va darsliklarini ko'rishimiz mumkin.

Abdurauf Fitratning sof morfologik qarashi uning "Sarf" (morfologiya) asarida o'z ifodasini topgan. Olim o'zining mazkur asarida so'zlarning anglatadigan ma'nosini asos qilib olgan holda quyidagi turkumlarga ajratadi: ot, sifat, son, fe'l, olmosh, ko'makchi kabi. Shu tariqa o'zi belgilagan barcha so'z turkumiga alohida- alohida to'xtalib, ularning o'ziga xos jihatlarini yoritib beradi. Fitratning fe'l turkumiga oid qarashlari fe'l so'z turkumining taraqqiyotida katta ahamiyatga ega. Uning "Har bir fe'l bir ish bilan uning ishlovchisi hamda bir zamoni bildiradi" tarzida aytgan fikrlari bu borada muhimdir. Olim fe'lning zamon, shaxs-son, bo'lishli- bo'lishsizlik, o'timli-o'timsizlik, shuningdek, nisbat kabi kategoriyalariga nisbatan o'z qarashlarini bayon qilgan.

Zamonaviy o'zbek morfologik ta'limotining rivojlanishi va keng ommalashishida professor A.G'ulomovning ilmiy izlanishlari va tadqiqotlari katta ahamiyat kasb etadi. Olim tomonidan "Fe'l" kitobining yaratilishi o'zbek tilshunosligi tarixida katta voqea bo'ldi. Chunki o'zbek tilshunosligida alohida bir so'z turkumini to'liq tadqiq etish tajribasi shu davrga qadar bu tarzda amalga oshirilmagan edi. Mazkur kitobda fe'l so'z turkumi yaxlit tarzda chuqur tahlil qilinishi bilan bir qatorda barcha fikrlarlar jamlangan. Grammatik ma'nosi va belgisi, grammatik kategoriyalari, yasalishi, to'liqsiz fe'l, fe'lning sintaktik vazifasi kabi fe'lga xos bo'lgan xususiyatlar to'liq tahlil qilingan.

² www.ziyouz.com kutubxonasi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari. Ikkinchi qism. O'zbekiston fanlar akademiyasi nashriyoti

XX asrning o‘ttizinchi yillarida tilshunos olim U.Tursunov ham morfologiya sohasiga oid tadqiqotlarni amalga oshirib, o‘z qarashlarini namoyon qilgan. Olim o‘zbek morfologiyasining eng dolzarb muammolarini hal qilish bilan shug‘ullangan. Xususan, uning “O‘zbekchada fe’l yasalishi”, “O‘zbek tilida fe’l darajalari” kabi tadqiqotlari shu sohaning rivojlanishi uchun juda muhim manba bo‘lib xizmat qildi.

O‘zbek tilida so‘z turkumlari, xususan, fe’lni o‘rganish borasida akademik A.Hojiyevning xizmatlarini alohida ta’kidlash lozim. Olim o‘zbek tilida lisoniy birlikning o‘zbekona tabiati va o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari ustida izlanishlar olib borgan va 30 ga yaqin maqola e’lon qilgan.

A.Hojiyevning fe’l so‘z turkumiga bag‘ishlangan bir qator “Fe’l”, “O‘zbek tilida ko‘makchi fe’llar”, “To‘liqsiz fe’llar” kabi monografiyalari, maqolalari, M.Sodiqovanning “Fe’l uslubiyati”, Sh.Shukurovning “ Fe’l tarixidan”, “O‘zbek tilida fe’l mayllari taraqqiyoti”, Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilida fe’l zamonlari taraqqiyoti”, “O‘zbek tilida fe’l frazemalarining bog‘lashuvi”, U.Sanaqulovning fe’l so‘z turkumi haqidagi maqolalarini kiritishimiz mumkin. R.Rasulovning “O‘zbek tilidagi holat fe’llari va ularning obligator valentliklari” doktorlik dissertatsiyasi holat fe’llari va ularning zaruriy valentliklarini o‘rganishga bag‘ishlangan. U holat fe’llarini quyidagi leksik semantik guruhlardan tashkil topganligini aniqlagan:

- 1) davomli holat fe’llari;
- 2) harakat natijasi bo‘lgan holat fe’llari;
- 3) ijro holati fe’llari;
- 4) harakatning holati fe’llari;
- 5) malaka holati fe’llari;
- 6) obrazli holat fe’llari;
- 7) biologik holat fe’llari;
- 8) fiziologik holat fe’llari;

9) ruhiy holat fe'llari. Shuningdek, u holat fe'llarining agens, lokalis va obyekt valentliklari haqida juda muhim ma'lumotlar bergan³.

Shunday qiziqarli ma'lumotlar S.Muhamedovaning doktorlik dissertatsiyasida ham mavjud. S.Muhamedova fe'llarni, avvalo, ikkiga - obyeksiz va obyektli harakat fe'llariga bo'ladi. Birinchi guruh ichida yana oltita (gorizontal, vertikal, aylanma, tebranma, nafas va tovush chiqarish harakatini, tik holatdan boshqa holatga o'tishni ifodalovchi fe'llar), ikkinchi guruh ichida uchta yanada kichik bo'lgan guruhchalarni (natijali ijroni, natijasi mavhum bo'lgan ijroni, og'iz bo'shlig'idagi harakatni ifodalovchi fe'llarni) ajratadi. Harakat fe'llarining agens, patiyens, grammatik shakl semantikasi valentligi, emotiv, obyekt, o'rin valentliklariga ega ekanligi ishonarli qilib ochib berilgan⁴.

Shunday qilib yumush fe'llari O'.Sharipova ishida⁵, sezish fe'llari T.Musayev qarashlarida⁶, fe'llarning obyekt argumenti G.Narimovaning ishlarida o'z aksini topgan⁷. M.Mirtojiyev o'zining "O'zbek tilida fe'l valentliklari" asarida o'zbek tilidagi valentlik tiplarini oydinlashtirishga harakat qiladi va bu boradagi fikrlarga munosabat bildirib, ularni birlashtiradi⁸.

Aytish lozimki, fe'lning semantik turlarini va ularning valentliklarini o'rganishda respublikamiz tilshunoslari tomonidan katta yutuqlarga erishilgan bo'lib, fe'l, uning ayrim turlari va grammatik kategoriyalari haqidagi ma'lumotlar deyarli barcha o'zbek tili grammatikalarida berilgan.

Qadimgi turkiy tilda *alqinti (tugadi)*, *olti (o'ldi)*, *bolti (boldi)*, *barti (berdi)* *kalti (keldi)* kabilar eng faol qo'llangan mustaqil fe'llardir. Biroq mustaqil fe'llar qo'makchi fe'llar vazifasida ham ishlatilgan.

Mustaqil fe'llarni harakatning obyektga bo'lgan munosabatiga qarab *obyektli fe'llar va obyeksiz fe'llar* kabi turlarga ham bo'lish mumkin. Obyektli fe'llar

³ Rasulov R. O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning obligator valentliklari. - T: Fan, - 1989, - 131b.

⁴ Мухамедова С.Х. Ўзбек тилида йўналма ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги: Филол. фан. ном. дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – 22 б.

⁵ Шарипова Ў. Ўзбек тилидаги юмуш феълларининг маъно валентликлари: Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1996. – 152.

⁶ Мусаев Т.Т. Ўзбек тилидаги сезги феъллари: Филол. фан. ном. ...дисс. – Тошкент, 1992.

⁷ Наримова Г.А. Ўзбек тилида феълларнинг объект аргументи: Филол. фан. ном. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2005.

⁸ Mirtojiyev M. Fe'l valentligi. Toshkent. 2007

tushum kelishigida bo‘lgan so‘zlarni boshqarsa, obyektiv fe‘llar esa bunday xususiyatlarga ega bo‘lmaydi. Shuningdek, fe‘llar qadimgi turkiy tilda ham *yetakchi va ko‘makchi* fe‘llardan tashkil topadi: *tikə bərtim, ucha barti, basa kəlti* kabi.

Ko‘makchi fe‘llar sifatida *ərti (edi), ərmish (emish), ərinch (ekan), ərsa (esa)* kabilarni ko‘rsatish mumkin. Masalan, *Qag‘an ərmish, alp qag‘an ərmish*.

Fe‘l turkumiga mansub so‘zlar shaxs-sonda tuslanishi, mayl, bo‘lishli, bo‘lishsizlik, fe‘l nisbatlari, zamon kategoriyasiga ega bo‘lishi, funksional formalari va boshqa xususiyatlari bilan boshqa so‘z turkumlaridan farq qiladi⁹.

Bizning fikrimizcha, tekshirishni qulay yo‘l bilan olib borish uchun guruhlar sonini buncha ko‘paytirmay, dastlab yirik guruhlar belgilash lozim. Masalan, avval fe‘llarni ikki katta guruhga: harakat va holat fe‘llari guruhiga ajratib, keyingilarini o‘z ichida yana mayda guruhlarga ajratgan holda tekshirish mumkin. Ayrim hodisalar nisbatlanish hodisasining holat ma‘nosini hosil qilishi (*ko‘rdi – ko‘rishdi kabi*) yoki “ikki marta holat bildirishi” (*sezdi – sezdiridi kabi*) “biridan-biriga o‘tib turishlar” guruhlashtirish masalasida har xilliklar tug‘diradi, shuningdek, murakkablashtiradi.

Fe‘llarning semantik guruhlarini belgilab chiqish va har bir guruhni chuqur o‘rganish, yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, alohida ilmiy ishlarning obyekt bo‘lib, maxsus tadqiqot talab etadi.

Bu ishda (ba‘zi murakkabliklar hisobga olinib) fe‘llar harakat fe‘llari, holat fe‘llari va munosabat fe‘llari kabi uch katta guruhga ajratildi.

Lingvistik adabiyotlarda bu guruhlarga oid har xil fikrlarga duch kelamiz. Masalan, K.Xoliqov o‘zining harakat fe‘llariga bag‘ishlangan dissertatsiyasida harakat fe‘llarini leksik-semantik jihatdan dastlab ikki katta guruhga ajratadi: I umumiy ma‘noli fe‘llar, II xususiy ma‘noli fe‘llar. Bular o‘z ichida mayda guruhlarga ajratib tekshiriladi¹⁰. Hatto o‘zbek grammatik adabiyotlarida fe‘l

⁹ An-king Lim. The meaning structure of the Old Turkic denominal verb formatives. Germany. 2011.

¹⁰ Хозирги ўзбек адабий тили. Қисм I. - Т.: Фан, 1966. Б. 320.

turlarining tasnifi haqidagi fikrlar bir-biridan keskin farq qiladi. Fikrlar o'rtasidagi bunday keskin farqning sababi umumiy tilshunoslikda ham, xususiy tilshunoslikda ham fe'llarning tasnif qilish tamoyillarini ilmiy ravishda ishlab chiqilmaganligi va tasniflash jarayonida grammatikaning leksika bilan bog'liqligini yetarli hisobga olinmaganligida deb bilamiz. Lekin o'zbek va jahon tilshunosligiga doir tadqiqotlarda talaygina grammatik jihatdan ahamiyatli bo'lgan tasniflar mavjud.

1.2. O'zbek tilshunosligida fe'l leksemalarining an'anaviy va zamonaviy talqini

Fe'llarning mustaqil ma'no anglatishiga ko'ra tasnifi haqida tilshunos olimilarimizning fikrini ta'kidlab o'tish joiz, mustaqil ma'no anglatishiga ko'ra fe'llar mustaqil va nomustaqil guruhlarga bo'linadi.

Mustaqil fe'llar. Bu turdagi fe'llarning leksik ma'nolari to'liq bo'ladi va ular mustaqil ravishda ifodalanadi. Mustaqil ma'noli fe'llar odatda gap bo'lagi bo'lib keladi va ular ikkala tildagi lug'atlarda markersiz beriladi. Mustaqil ma'noli fe'llar ochiq sistemani hosil qiladi, ya'ni yangi so'zlardan fe'llar paydo bo'ladi va ularning soni o'zgaruvchan hisoblanadi. Gap nominatsiyasini (ifodalangan voqeani) mustaqil ma'noli fe'llarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, chunki ular obyektiv borliqdagi konkret harakat va holat jarayonlarini atab, gap nominatsiyasining eng kerakli qismini hosil qiladi. Nomustaqil fe'llar mustaqil ma'no anglatmaydi, gap bo'lagi vazifasida kela olmaydi, asosan, mustaqil fe'llarga xizmat qiladi. Ular, asosan, turli grammatik ma'no ifodalash uchun qo'llanadi va ko'pincha asosiy fe'lga modal, tus, zamon, nisbat, bo'lishli- bo'lishsizlik va boshqa grammatik ma'nolarini qo'shishga xizmat qiladi.

Nomustaqil fe'llarning muhim grammatik ahamiyati ham shundadir. Nomustaqil fe'llar yopiq sistema sanaladi, chunki ularning soni juda kam bo'lib, barmoq bilan sanarlidir. Ingliz tilida nomustaqil fe'llarga bog'lama, yordamchi va modal fe'llar, o'zbek tilida esa ularga bog'lama, yordamchi (to'liqsiz) va ko'makchi fe'llar kiradi.

O‘zbek tilida alohida bog‘lama va yordamchi fe‘llar yo‘q, shu sababdan ayrim tilshunoslar bu ikki atamani bir atamaga birlashtirib, “to‘liqsiz fe‘l” deb ham ataydilar¹¹.

O‘zbek tilida bir nomustaqil fe‘l kontekstga qarab bog‘lama va yordamchi fe‘l bo‘lib kelishi mumkin. Misol sifatida, edi nomustaqil fe‘li quyidagi gaplarning birinchisida bog‘lama fe‘l vazifasida, ikkinchisida yordamchi fe‘l vazifasida kelgan:

1. *U yosh edi; (bog‘lama fe‘l).*
2. *U biznikiga kelib turar edi;*

Yordamchi fe‘llar mustaqil fe‘llarga qo‘shilib, ularning kategorial shakllarini yasaydi. Bunday shakllar analitik shakllar hisoblanadi. Analitik shakllarda bitta mustaqil va birdan to‘rttagacha (ingliz tilida) yordamchi fe‘llar bo‘ladi. Yordamchi fe‘llar leksik ma‘nosini yo‘qotib, grammatik ma‘no ifodalaydi. Shu boisdan ular defektiv (kamchiligi bor) fe‘llar sanaladi. Yuqorida ta‘kidlab o‘tilganidek, o‘zbek tilida modal fe‘llar mavjud emas, shuning uchun ingliz tilidagi modal fe‘llar o‘rniga o‘zbek tilida ko‘p hollarda modal so‘zlar to‘g‘ri keladi.

Modal so‘zlar universal hisoblanib, ular (shart, zarur, mumkin, ehtimol, kerak) ingliz tilidagi modal fe‘llar bajargan vazifada qo‘llanilishi qayd etiladi.

Ko‘makchi fe‘llar nomustaqil fe‘llarning bir turi bo‘lib, o‘zbek tilida mavjud, ingliz tilida esa mavjud emas. Misol sifatida, ko‘makchi fe‘llar turkologiyadagi, shuningdek, o‘zbek tilshunosligidagi munozarali masalalardan biri hisoblanadi. Shuni ta‘kidlash lozimki, so‘zning ma‘no tarkibidagi mushtarak, birlashtiruvchi va farqlovchi ma‘nolar ma‘noning oddiy miqdoriy to‘plami emas, balki so‘z ma‘nosining tarkibida o‘ziga xos tizim va strukturani tashkil qiluvchi tilning aloqa- aralashuv vazifasini bajarish uchun xizmat qiladi. Birlashtiruvchi sema asosida o‘zbek tilidagi holat fe‘llarning semantik maydoni hosil bo‘ladi. Aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, ayni fe‘llar ma‘nosining birlashtiruvchi semasi

¹¹ Хожиева. Тўлиқсиз феъл. - Т.: Фан, 1970. Б. 8; ХЎАТ. — Ҳозирги ўзбек адабий тили. Қисм I. - Т.: Фан, 1966. Б. 320.

“holat” bo‘lib, bunday fe‘llar katta doiraga kiradi. Ya’ni birlashtiruvchi sema so‘z ma’nosining mohiyatini ifodalaydi.

Muayyan bir mantiqiy guruhga kiruvchi predmetlarda har birining umumiy va alohida belgilari bo‘lganidek, ma’nosi “holat” birlashtiruvchi semali fe‘llarda ham farqlovchi semalar mavjud. Chunki fe‘llar farqlovchi semalar bilan aniq mantiqiy ifodaga, umumiylikdan nisbiy ajralishga egadir.

G.B. Stepanova “Лексико – семантическая группа глаголов понимания” nomli maqolasida fikrlash bildiruvchi birgina *понимать* (*tushunish*) so‘zining ma’no xususiyatini to‘la yoritib, fe‘llarning ichki tomondan ham juda murakkab, chuqur ekanligini yaqqol ko‘rsatib berdi. Fe‘lning ko‘p ma’noli xususiyatini aniqlab chiqishda u bir necha xil usullarni qo‘llaydi: *понимать* fe‘lini so‘z birikmasi tarkibida kelgan holatida olib tekshiradi (buni u so‘z ma’nosini aniqlashdagi eng xarakterli usullardan biri deb ta’kidlaydi), vid shakllarini olgan holatida analiz qiladi va bu fe‘l ma’nosi bilan uning sinonimlaridagi semantik xususiyatlarini qiyoslab chiqadi: sinonimik variantlarning ma’no jihatidan ayrim o‘rinlarda yaqinlashishlarini, birlashishlarini va ayrim o‘rinlarda uzoqlashishlarini faktlar bilan ko‘rsatadi, asoslaydi. Bundan tashqari, sinonim variantlardagi vid o‘zgarish holatlarni ham hisobga oladi. So‘ng *понимать* fe‘lini uning uslubiy variantlari (ularning uslubiy xususiyatlari) bilan taqqoslab chiqadi (*Masalan, уяснить, уразуметь, раскумекать, расчухать, усечь*). Bunday tekshirish usuli o‘zining murakkabligiga qaramay so‘z ma’nolarini konkretlashtirishda yaxshi natijalar beradi¹². Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Fe‘llarning semantik va uslubiy jihatdan guruhlarga va bu muammo ustida ilmiy ish olib borish rus tilshunosligida ham, turkiy tillar tilshunosligida ham ko‘p tilshunos olimlar diqqatini o‘ziga jalb qilib kelgan. Lekin tekshiruvchilarning bu murakkab mavzuga yondoshishlari hamda klassifikatsiyalarida yagonalik yo‘q. Misol tariqasida, L.M.Vasilyev o‘zining “Semanticheskiye klassi russkogo glagola” nomli doktorlik dissertatsiyasida fe‘llarni semantik jihatdan to‘rt katta guruhga ajratib tekshiradi.

¹² Stepanova.G.B. Лексико – семантическая группа глаголов понимания.

L.N.Xaritonov esa yoqut tilidagi fe'llarni 3 semantik guruhga ajratadi: harakat va holat fe'llari, tovushga taqlid qilib yasalgan fe'llar, obrazga taqlidiy so'zlardan yasalgan fe'llar¹³.

Aslida, holat ma'nosida ham qandaydir minimal harakat bor. Ammo bu yashirin tusda bo'ladi. Kishidagi turli ruhiy-jismoniy, ekspressiv-emotsional holatlar tashqi va ichki ta'sir yoki munosabatlar natijasida yuz beradi. Holat ma'nolari turlichadir. Masalan, tabiat olamidagi har turli holatlar (vaziyatlar), hayvonot, qushlar olamidagi va inson jismi, ruhiyati, munosabatlariga oid holatlar. Bularning ko'pi fe'l shakllari vositasida ifodalanadi¹⁴.

Bulardan inson tabiatiga xos bo'lgan. jismoniy, ekspressiv-ruhiy holatlar o'ziga xos xarakterga ega. Buni quyidagicha ko'rishimiz mumkin (1-jadval).

1-jadval. Emotsional-ekspressiv holatning turlari

ichki holat	<i>psixologik, ekspressiv-emotsional, modal, ruhiy kechinmalar</i>
tashqi holat	<i>xursandlik, darg'azablik</i>
jismoniy, tabiiy holat	<i>Sog'lomlik, betoblik, kuchlilik, zaiflik</i>
ijtimoiy holat	<i>boylik, kambag'allik</i>

1) Ruhiy-psixologik holat. Bunday holat, asosan, insonga xos. Bunda ichki kechinma, o'y-xayol, eslash, unutish, dard-alam tortish, iztirob chekish, darg'azab bo'lish, achchiqlanish, kuyish va shu kabi ko'plab kishi ruhiyati bilan bog'liq bo'lgan turli-tuman holatlar aks etadi. Bular tilda fe'llarning turg'un va frazeologik birikmalari orqali ifodalanadi. Shuni ham aytish kerakki, psixologik holatlar, odatda, fikrlash — miya orqali, sezish — yurak dil orqali namoyon bo'lganligi tufayli bu holatni aks ettiruvchi so'z va frazeologizmlarda, ko'pincha, o'y, miya, bosh, yurak, ko'ngil, dil, fikr so'zlari ishtirok etadi;¹⁵

¹³ Vasilyev L.M. o'zining "Semanticheskiye klassn russkogo glagola"

¹⁴ Sodiqova M. Fe'l stilistikasi. -T.: Fan,1975. - 108 b.

¹⁵ Kollektiv mualliflar. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, 2011

2) Fikrlash, mushohada yurgizish, tasavvur etish. Bu holat, ko‘pincha, tasviriy yo‘l bilan beriladi: *Mirzo Ulug‘bek... ko‘zlari yumulib borarkan, xayolidan yana o‘sha fikr o‘tdi (O.Yoqubov). Qandaydir uzuq-yuluq fikrlar, ko‘ngilni g‘ash qiladigan sezgilar uni chulg‘ab oldi (Oybek). Orif yana chuqurroq o‘yga toldi, xolos (A. Muxtor). Ikkisi ham fikrga tolgan edi (A.Qodiriy).* Bunday qo‘llanish (“o‘yga toldi”) badiiy tilga xos bo‘lib, “o‘yga cho‘mdi” konstruksiyasiga moslab olingan bo‘lishi mumkin.

Aslida esa, “- ga+tol” shakli “tolmoq” fe‘lining ma’nosiga qaraganda mantiq jihatidan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Misol tariqasida, buni quyidagi birikmalarga qiyos qilamiz: *qo‘li toldi, oyog‘i toldi*, shunga qaramay, bu shakl “xayolga berildi” ma’nosida (badiiy tilda) shakllangan.

Bunday daqiqalarda kishini o‘y bosadi, xotiralar to‘lqini g‘alayon qiladi, xayol qanotlanadi (H.G‘ulom). Bu misolda fikrlash protsessini berishda yozuvchi turli badiiy bo‘yoqlar va jonlantirish usulidan foydalangan.

U o‘ylab-o‘ylab o‘yiga yetolmasdi (S.Ahmad). Bunday takror usuli bir narsa – biror masala ustida ko‘p bosh qotirish, biror fikrga kelolmaslik kabi ma’nolarni berishda qo‘llanadi).

U yarim kechagacha o‘qib o‘tirib, xayoli qochdi-yu, birdan o‘zini ojiz, notavon sezdi (A.Qahhor). “Xayoli qochdi” idiomatik iborasi — uzoq va ko‘p narsalarni o‘ylashni anglatadi.

Yo‘lchi o‘z ichida o‘yladi: “Haligi sho‘x yigitlar qani? Nega ularni aralash-tirmaydilar? To‘y emas, aza bu” (Oybek).¹⁶

3) Biror kishi, predmet, vohea-hodisani o‘ylash, tasavvur etish, esga olish kabi ruhiy holat ma’nolari shunga mos keladigan (eslamoq, esiga olmoq, yodiga olmoq, yodlamoq, o‘ylamoq kabi) fe‘llar bilan va ko‘z, ko‘ngil, quloq, ich kabi so‘zlarning fe‘llar bilan birga qo‘llanib kelishi orqali ham beriladi.

Misollar: *Lekin hozir cholning o‘zi uning ko‘z o‘ngidan ketmay qoldi. (A.Muxtor). Kampir aytgan jonivorlarni sal kunda ko‘z oldimga keltiradigan bo‘ldim (A.Qahhor). Uning ko‘rkam qomati ko‘z oldida turardi (S.Ahmad).*

¹⁶ Kollektiv mualliflar. O‘zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, 2011.

Shu-shu bo'ldi-yu, Tursunboyning qulog'idan Zebixonning ovozi nari ketmay qoldi (S.Ahmad).

La'li shularni ko'nglidan o'tkazar ekan, avval kungi oqshom esiga tushdi (H.G'ulom).

A.Hojiyevning ta'kidlashicha, o'zbek tilida butunlay ko'makchi fe'lga aylangan birorta ham fe'l mavjud emas. Ayrim mustaqil fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida ham qo'llaniladi. Bu turli-tuman ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bir guruh tilshunoslar yetakchi fe'l bilan qo'shib kelgan ko'makchi fe'llarni qo'shma fe'l deb hisoblaydilar, boshqalar esa ularga fe'lning analitik shakllari deb qaraydilar.

Aksariyat olimlar tomonidan e'tirof etilgan ko'makchi fe'llar quyidagilar: *boshlamoq, yotmoq, turmoq, yurmoq, o'tirmoq, bo'lmoq, bitirmoq, olmoq, bermoq, solmoq, so'ymoq, bormoq, kelmoq, ketmoq, yubormoq, tashlamoq, solmoq, tushmoq, o'lmoq, o'tmoq, yetmoq, ko'rmoq, qaramoq, bormoq, yozmoq*¹⁷.

Ruhiy holat fe'llari inson faoliyatini, ruhiy holatini ifodalaydi. Yoqimli va yoqimsiz tuyg'ular, tinchlik, farog'at, hayajonlanish va ma'yuslanish, dadillik va taraddudlanish, quvonish va g'azablanish, qo'rquv va shodlanish kabi ijobiy va salbiy hissiyotlar ruhiy holat fe'llariga kiradi.

Ruhiy holat fe'llari inson (ba'zan hayvon) ruhiy holatini tub va yasama fe'l shaklida ifodalaydi: *zerikmoq, ishonmoq, yoqmoq, erinmoq, og'rinmoq, tutinmoq, qizg'anmoq, chidamoq, odamsinmoq, alaxsirammoq, alaxlammoq, istig'nolanmoq, g'ashlanmoq, daxshatlanmoq, telbalanmoq, ma'yuslanmoq, chulg'amoq, susaymoq, jimirlamoq* kabi ruhiy holat fe'llarining farqlovchi semalari quyidagicha:

1. *Qizg'anmoq berishga og'ringan (berishni xohlamagan) holatda bo'lmoq: Ayrin so'rab kelgandan chelagingni ham qizg'anma (Maqol).*

2. *Achingan (rahmi kelgan holatda bo'lmoq: Yigit ko'zlaridagi alam va firoqni ko'rgan Iskandar uni qattiq qizg'andi (Oybek).*

3. *Rashq qilgan holatda bo'lmoq: Umar Gulsumni Xolmuroddan*

¹⁷ Kollektiv mualliflar. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent, 2011

qizg'anib, ichi o'rtanib kelgan edi (P.Tursun).

Alahlamoq - alahsirash, qattiq bosinqirash holatida bo'lmoq. *Boy bir hafta uyida alahlab yotibdi (S.Yunusov).*

Istig'nolanmoq – noz-karashma holatida bo'lmoq: *Ra'no istig'nolandi (A.Qodiriy).* Bu holat fe'li ko'proq badiiy uslubda ishlatiladi. Istig'no so'zi o'zbekcha-ruscha¹⁸, o'zbek tilining morfem¹⁹ va o'zbek tilining izohli lug'atlarida²⁰ qayd etiladi, izohlanadi. Ammo shu so'z (ot) asosida yasalgan istig'nolanmoq fe'li bu lug'atlarning birortasida ham aks etmagan.

Birlashtiruvchi semasi "holat", "birlashtiruvchi" semasi "psixik" bo'lgan holat fe'llari muayyan munosabatni ifodalashiga ko'ra ikki guruhga ajraladi:

a) ijobiy munosabat ifodalovchi holat fe'llari;
b) salbiy munosabat ifodalovchi holat fe'llari;
c) insonning ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalovchi holat fe'llari ta'sirchanlik konnotativ darajasi ortiqligiga, kuchliligiga ko'ra alohida ahamiyatlidir. Bunday semantik guruhga kiruvchi so'zlar ham xabar (darak), ham ta'sirchanlik ifodalashi, ba'zi hollarda esa tasirchanlik darak (xabar) mantiqiy ifodasiga nisbatan ustunligi, ortiqligi bilan ifodalanadi. Qiyoslash uchun ushbu misollarga e'tibor qaratamiz, *dahshatlanmoq, telbalanmoq, shodlanmoq.*

Ijobiy munosabat ifodalovchi psixik holat fe'llari quyidagi semantik guruhlarga kiruvchi til birliklarida quyidagi mantiqiy ifoda bilan kuzatiladi: *xursandchilik: quvonmoq, suyunmoq, sevinmoq, yayramoq, shodlanmoq.* *Xursandlik* mantiqiy ifoda bilan kelgan holat fe'llarini asosan, inson ruhiy holati hissiyoti yoqimli ichki kechinmasi uning faoliyati va tashqi hodisalardan qattiq ta'sirlanishi, nihoyatda mamnun, shod kabi holatda bo'lishini ifodalaydi. Bunday ifodaga ega holat fe'llari hissiy (emotsional) munosabatni tub, ba'zan yasama fe'l sifatida bildiradi. Ushbu farqlovchi semali holat fe'llari quyidagilar: quvonmoq – xursand sevingan holatda bo'lmoq: *to'la katta bayramga ketayotgani uchun quvonardi (M.Ismoiliy).* *Donishmand o'z ishidan quvondi (S.Yunusov).*

¹⁸ Ivonov.P.I. Umumiy psixologiya.Toshkent, 1967,13- bet.

¹⁹ Узбекско - русско словарь, Т.,1988, 182- bet.

²⁰ G'ulomov.A, Tihonov A, Qo'ng'irov R.O'sha lug'at.112- bet.

Quvonmoq, suyunmoq, sevinmoq, yayramoq, shodlanmoq kabilar bir tomondan umumiy birlashtiruvchi ma'nosiga ko'ra sinonimik qatorni hosil qilsa, ikkinchi tomondan ular qo'shimcha ma'no ohanggiga, ma'no nozikligiga ko'ra o'zaro farqlanadi. O'zbek tilining sinonim va izohli lug'atlarida bu so'z manolari deyarli bir xil izohlanadi. Ularning ichki ma'no nozikligi, farqi, uslubiy imkoniyati hisobga olinmaydi. Bizningcha, *suyunmoq, sevinmoq* fe'l ma'nolarida ta'sirchanlik, qo'shimcha belgi darajasi quvonmoq, yayramoq, shodlanmoq so'zi ma'nolaridagi qo'shimcha bo'yoqqa nisbatan ortiqroq ifodalangan. Ayni vaqtda suyunmoq so'zida qo'shimcha bo'yoq sevinmoq fe'lidagiga nisbatan biroz ortiqroq tuyiladi. Suyunmoq so'zida hissiyot ta'sir kuchiga yoqimli his-tuyg'u uyg'otishiga ko'ra xarakterlanadi. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, suyunmoq so'zi ma'nosiga, talaffuziga tinglovchida yoqimli kechinma hosil qilishiga ko'ra farqlanadi. Suyunmoq, sevinmoq, quvonmoq, yayramoq so'zlari ko'proq jonli nutqda shuningdek, poetik uslubga xos nutqda ko'p qo'llaniladi. Shodlanmoq, asosan, kitobiy bo'lib, nutqda nisbatan kam qo'llanadi²¹.

Qanoat hosil qilishi, mamnunligi – o'zidan qoniqishi yoki predmet bilan muayyan munosabatga kirishib, ta'sirlanishi natijasida yuz bergan qoniqish (itoat qilish) hissi bilan bog'liq ichki kechinmalarni aks ettiradi. Ushbu holat fe'llari ichki kechinmani tub va yasama fe'l shaklida ifodalaydi, Yasama fe'l quyidagicha tuziladi: fe'l –*k, ot, -lan*. Shunisi o'ziga xoski, yasama holat fe'llarida bildiriluvchi xabar (darak) ga nisbatan qo'shimcha xabar, qo'shimcha ma'no, qo'shimcha bo'yoq ortiq darajada bo'ladi. Shuningdek, yasama fe'ldagi ta'sirchanlik hatto tub fe'llardagi ta'sirchanlikdan ham ortiqqligi, kuchliligi bilan farqlanadi. *Misol sifatida, qoniqmoq, lazzatlanmoq, rohatlanmoq “Qoniqmoq (qanoat qilmoq)”* farqlovchi semali holat fe'llari quyidagilar: **Qonmoq** –

1. Qanoat (ishonch) hosil qilgan, ko'ngli to'lgan, holatda bo'lmoq²².
Mutalboy sizni obdon yaxshi biladur, Xamid aka, sizning qanday xizmatigingiz

²¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати . 2013 II. 32, 90, 422, 476, 612- betlar.

²² Ўзбек тилининг изоҳли луғати . 2013 II. 32, 90, 422, 476, 612- betlar.

borligiga ham qongan (A.Qodiriy). Yaxshi qoling, sevgan yurt-u diyorum. Xizmat qilib qonmay, qonga bo'yaldim (Hamza).

2. Bemalol, to'ygan, miriqqan holatda bo'lmoq. *Sevgan qizi bilan hech bo'lmasa bir tomoshaga borib, bir qonib gaplashishi istagi uning go'yo qorong'u ko'nglida yog'du sochgandek bo'ldi (P.Tursun).*

To'ymoq – mamnun (xursand) holatda bo'lmoq. *Quvnoq yuzlariga qarab to'yman, shirin qiziqdari yuragimga esh. (M.Boboev). Qancha boqmay o'tmay, to'ymaydi ko'ngil, hayot go'zalligi porlar yuzida (M.Boboev).*

Huzurlanmoq – juda xursand, zavqlanmoq holatda bo'lmoq. *Qo'qon darvozasiga kirgan xalq Azizbekning ot-oyoqlari ostida sudralib ketishini huzurlanib tomosha qilar edi (A.Qodriy).*

Rohatlanmoq – huzur qilgan (miriqqan) holatda bo'lmoq. *Hozirgina issiq hammomdan chiqib, rohatlanib o'tirgan Muzlagan xonaning kichkina, ochilmas to'rt ko'zli derazasidan qizni ko'rib qoldi (Shuhrat).* Miriqmoq, lazzatlanmoq, huzurlanmoq, rohatlanmoq fe'llari belgi darajasining ortiqligiga ko'ra ajralib turadi. To'ymoq, miriqmoq, rohatlanmoq, asosan, so'zlashuv nutqiga xos.

“Zavq-shavq”: *zavqlanmoq, shavqlanmoq, maroqlanmoq.* “zavq-shavq” mantiqiy ifodali holat fe'llarida inson ruhiy holati ifodalanadi. Bunday holat fe'llari “zavq-shavq”, “ishtiyoq (qiziqish)” semalariga ko'ra boshqa semantik guruhlardan ajralib insonning ko'tarinki (ijobiy) kechirmasini biror narsa hodisadan ortiq darajada ta'sirlanib, juda mamnun, xursandligini bildiradi. “Zavq-shavq” ma'nosiga ega fe'llarga xos doimiy xususiyatlardan biri ruhiy holatni yasama (ot - lan) shaklida ifodalashdir: -lan yasovchisi bunday holat fe'llarida shaklan -la -n kabi qismlarga bo'linadi, ammo ma'no jihatdan shu holat fe'llari doirasida alohida qismlarga ajralmaydi, bir butun sanaladi. Zavqlanmoq, maroqlanmoq, shavqlanmoq sinonimlari tilda ham (leksema), nutqda ham (so'z fo'rmasi sifatida) ta'sirchanligi, qo'shimcha ma'nosi (bo'yog'i) ning kuchliligi, bo'rtib turishiga ko'ra qo'shimcha ta'sir kuchiga ega sinonimik munosabatdagi boshqa holat fe'llaridan farqlanadi. Ayni vaqtda bu semantik guruhda maroqlanmoq, shavqlanmoq qo'shimcha belgisining ortiqligiga ko'ra yetakchi

sanaladi. Bu fe'llar, asosan, adabiy tilga, badiiy uslubga xos. Zavqlanmoq og'zaki nutqqa oid bo'lib, ko'p ishlatiladi.

“Ko'tarinkilik”: *ruhlanmoq, dadillanmoq, dadillashmoq*: “ko'tarinkilik” mantiqiy ifodali holat fe'llariga shaxs, ba'zan hayvon holatini ifodalaydi. Ular inson (ba'zan hayvon) ning muayyan faoliyatiga, maqsad-xohishiga, zaruriyatga katta kuch, istak bilan intilishini, shunga erishishda ruhiy tayyorligini, ruhiy imkoniyatga egaligini, maqsadga erishishda dastlabki “qadam” – psixologik hozirligini ifoda etadi. Ushbu fe'llar oldidan gapda holatning ta'sir darajasini anglatuvchi ancha, yana ham, shu kabi so'zlar qo'llanadi. Ayni holat fe'llari ot -lan, sifat -lan, -lash tuzilishdagi yasama fe'llar sifatida kuzatiladi: *Ruhlanmoq – ilhomlangan holatda bo'lmoq: Shayboniixonning bu mag'lubiyati Boburni ancha ruhlantirdi* (Bobur).

-lash qo'shimchasi bilan yasalgan holat fe'llarida o'zlik nisbatiga xos xususiyat sezilarli bo'lgani holda (yuqoridagi misol) bunday fe'llar ma'no jihatdan -lan bilan yasaluvchi fe'llarga o'xshaydi. Shuning natijasida ba'zi holat fe'llarida

-lash, -lan qo'shimchalarining birini ikkinchisi bilan almashtirish mumkin²³. Boshqa ruhiy holat fe'llarida esa bunday jarayonni amalga oshirib bo'lmaydi. Dadillashmoq, aytganimizdek, “tobora tetiklangan, dadil” izohiga ega. “*Aytib bersangiz, balki toparman, dedi Adolat dadillashib,*” gapida dadillashmoq fe'lida o'zlik nisbatiga xos xususiyat aniq ifodaga ega. Shu sababli bu gapda ham so'zning xususiyatini -lan affiksi bilan hosil qilish mumkin. -lan va -lash yordamida yasaluvchi holat fe'llarida bunday nisbatga xos xususiyatining ifodalanishidan qat'iy nazar bu qo'shimchalar bilan yasalgan fe'llar aniq nisbat shakli hisoblanadi²⁴.

Yaxshilanmoq – yumshagan holatda bo'lmoq. *Gulnor hozir Nurining mehribonchiligiga sevindi, erga tegib, fe'li ancha yaxshilanibdi, shekilli, deb o'yladi* (Oybek).

²³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2013.

²⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2013.

Yumshamoq, bo'sharmoq so'zlashuv nutqiga, *muloyimlashmoq, yaxshilanmoq* ko'proq kitobiy she'riyatga xos. *Muloyimlashmoq* hissiy-ta'sirchanlik bo'yog'ining ortiqligiga, qo'shimcha "yoqimli" semasiga ko'ra tavsiflanadi. *Muloyimlashmoq* to'g'ri ma'noga nisbatan ko'chma ma'noda ko'p qo'llanadi²⁵.

Salbiy munosabat ifodalovchi holat fe'llari o'zbek tilida ham salbiy munosabat ifodalovchi psixik holat fe'llari quyidagi semantik guruhlarga kiruvchi til birliklarida quyidagi mantiqiy ifodada qatnashadi: a) "*jahli chiqmoq*": *g'ijinmoq, ijirg'anmoq, qizishmoq, yonmoq, xo'mraymoq, shumshaymoq, olymoq, o'qraymoq, g'azablanmoq, qahrlanmoq, achchig'lanmoq, shiddatlanmoq, asabiylashmoq*. "Jahli chiqmoq" mantiqiy ifodali holat fe'llari, asosan, inson, ba'zan hayvon ruhiy holati, uning mavjud voqelikka va o'ziga nisbatan bo'lgan salbiy munosabati bilan bog'lanadi. Ular insonning salbiy munosabatini kuchli darajada ifodalashga ko'ra ajralib turadi. Bunday holat fe'llari inson faoliyatini, g'ayrati, harakati – holatini kuchaytiradigan – shunga faol ta'sir qiladigan hissiyotni ifodalaydi. Ya'ni bu holat fe'llari insonning salbiy ta'sirlanishi (ijobiy bo'lishi ham mumkin) natijasida tez, birdan yuz bergan, nihoyat darajada kuchli, jo'shqinlik bilan o'tadigan qisqa muddatli hissiy holat – g'azablanish, jahllanish kabilar kuzatiladi. Shunga ko'ra bu fe'llarni g'azablanish ma'nosini ifodalovchi holat fe'llari deyish mumkin.

Holat fe'llarining ma'no tarkibini belgilashda, asosan, lingvistik – semantik nazariyaga uning differentsial – semantik tahlil qilish usuliga suyardik. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ushbu so'z ma'nosini tarkibiy qismlarga ajratish usuli (component tahlil usuli) ma'noning tarkibini, tuzilishini aniqlashda eng asosiy va qulay usullardan biridir.

Salbiy munosabat ifodalovchi holat fe'llari quyidagi semantik guruhlarga kiruvchi til birliklarida quyidagi mantiqiy ifodada qatnashadi

²⁵ Hojiev.A. O'sha lug'at. 235-bet

a) **“jahli chiqmoq”**: **g‘ijinmoq, ijirg‘anmoq, qizishmoq, yonmoq, xo‘mraymoq, shumshaymoq, olaymoq, o‘qraymoq, g‘azablanmoq, qahrlanmoq, achchiqlanmoq,shiddatlanmoq, asabiylashmoq.** “Jahli chiqmoq” mantiqiy ifodali holat fe’llari, asosiy hollarda, inson, ba’zan hayvon ruhiy holati, uning mavjud voqelikka va o‘ziga nisbatan bo‘lgan salbiy munosabati bilan boshlanadi. Ular insonning salbiy munosabatini kuchli darajada ifodalashiga ko‘ra ajralib turadi. Bunday holat fe’llari inson faoliyatini, g‘ayrati, harakati-holatini kuchaytiradigan – shunga faol ta’sir qiladigan hissiyotni ifodalaydi. Ya’ni bu holat fe’llarida insonning salbiy ta’sirlanishi ijobiy bo‘lishi ham mumkin) natijasida tez, birdan yuz bergan, nihoyat darajada kuchli, jo‘shqinlik bilan o‘tadigan qisqa muddatli hissiy holat – g‘azablanish, jahllanish kabilar kuzatiladi. Shunga ko‘ra bu fe’llarni g‘azablanish ma’nosini ifodalovchi holat fe’llari deyish mumkin. Ushbu holat fe’llari semantik guruhi tub va yasama fe’llardan tashkil topadi. Yasama fe’llar quyidagicha tuziladi: ot -lan, sifat -y, -lan,(-lash). Yasama fe’lning -lan, -lash qo‘shimchasi asosga nisbatan yasovchi sifatida alohida, mustaqil sanaladi.“Jahli chiqmoq” ma’noli holat fe’llari quyidagilar: G‘ijinmoq – achchiqlanish, jahllanish holatida bo‘lmoq: *Ravshan yigitdan Xojarning eski odatini davom ettirayotganini eshitib, ichida g‘ajindi* (N.Yoqubov).

Ijirg‘anmoq – achchiqlangan, asabiylashgan holatda bo‘lmoq. *Qudrat ijirg‘anib, mushtlarini tugdi* (M.Ismoilij). *Sevar ijirg‘anib, o‘rnidan turib ketdi, dadasining gapi og‘zida qolaverdi* (U.Nazarov). *Alimardon uning gaplashgisi kelib turganini payqab, yana ijirgandi* (O‘.Hoshimov). Ijirg‘anmoq so‘zida “jahllanish” belgisi va tasirchanlik darajasi ortiq.

Qizishmoq – tutaqqan, achchig‘langan holatda bo‘lmoq. *Otasi qiziqishib, bo‘g‘ilib gapirar* (M.Ismoilij). *O‘zi nima gap - chol yana qiziqishib ketdi* (Oybek).

Yonmoq – qizishgan, (asabiylashgan) holatda bo‘lmoq. Yonmoq harakat jarayonini ifodalovchi so‘z bo‘lib, gapda nutq birligi sifatida ko‘chma ma’noda inson ruhiy holatini bildiradi. Qiyoslash uchun ushbu misollarga e’tibor qaratamiz. *Siz onamdan xafa bo‘lmang, azizim, uning odatini bilasiz-ku, bir yonib, bir*

o'chaveradi (S.Anarboyev). Yonmoq ma'nosi "tezda" qo'shimcha belgiga ham ega bo'lib, ayni til birligi so'zlashuv nutqiga xos.

Xo'mraymoq – qovog'i soliq, jahl holatida bo'lmoq. *To'g'onbek indamadi, dastro'moli bilan keng, sherdek ko'kragini yelpib, atrofga "chirt-chirt" tupuk otib o'tirdi-da, nihoyat xo'mrayib qaradi* (A.Qahhor). *Tog'ning baland cho'qqisida o'tirgan qushlar shoxi pastda yig'ilayotgan odamlarga yirtqich ko'zlari bilan xo'mrayib qaraydi* (M.Ismoilij).

Shumshaymoq – xafa holatda bo'lmoq ma'nosini anglatadi. *Ivan Petrovich shumshaydi, bir nimalar deb to'ng'illadi* (A.Qahhor).

Olaylamoq – o'qrayib g'azablanish holatida bo'lmoq. *Domla o'qrayib qaradi* (Mirmuhsin). *Bolalar unga o'girilib, shunday o'qrayib qarashdiki.* (N.Fozilov). *Bola esa burchakka tikilib olgan, bizga yeb qo'ygudek o'qrayib tikilardi* (F.Musajonov). Olaymoq, o'qraymoq so'zi ma'nolarida "jahli chiqish" darajasi ortiq, o'qraymoq ma'nosida bunday belgi olaymoqqa nisbatan ortiq, ta'sirchanlik kuchli. Ular, asosan, jonli nutqda ko'p qo'llanadi.

G'azablanmoq – juda jahli chiqqan holatda bo'lmoq. *Hovliqqan, g'azablangan, hayajonlangan Sergey shu gapni aytib, minbardan tusharkan, xotinlar piq-piq yig'layotganini ko'rdi* (H.G'ulom). *Hokim bu gapni eshitib, shunday g'zablandiki, yuzi birdan burishdi, qistirma ko'zoynagi burni ustidan tushib ketdi* (M. Ismoilij).

Qahrlanmoq – nihoyatda, kuchli darajada g'azablangan holatda bo'lmoq. hokim picha qahrlanib turdi, keyin qo'lini siltab, yasovulini qaytardi (M.Ismoilij). *Kemtik tishlari orasidan tilini yaltillatib, qahrlanib turgan Qutbi otin alvasti kabi uning ko'z o'ngiga kelib to'xtaydi* (R.Azizxo'jaev). Qahrlanmoq so'zi "jahli chiqmoq" ifodali semantik guruhda "jahllanish, g'azablanish"ni kuchli darajada ifodalashiga qo'shimcha belgisiga ko'ra asosiy sanaladi.

Achchiqlanmoq – jahli chiqqan holatda bo'lmoq. *Mahsum qattiq achchiqlandi* (A. Qodiriy). *Achchiqlanib g'azab bilan yuribdi* (F. Yo'ldosh). *Bunday kel, hoy, o'tir, achchiqlanib qichqirdi Majiddin* (Oybek)

Shiddatlanmoq – g‘azabi kuchaygan (toshgan) holatda bo‘lmoq. *Tufa birdan o‘zgardi, alamidan qo‘zg‘algan isyonkor kabi shiddatlandi* (Oybek). *Gulnor bu yot kishining ellik boshi ekanini bilgach, g‘azabi shiddatlandi* (Oybek). G‘azablanmoq so‘zida hissiy ta‘sirchanlik bo‘yog‘i achchiqlanmoq so‘ziga nisbatan ortiq. Shiddatlanmoq so‘zida esa undan ham ortiq. Shiddatlanmoq so‘zi ma‘nosi qo‘shimcha “kuchayish” belgisiga ega.

Asabiylan(-sh)moq – 1. Asabi qo‘zg‘agan, g‘ijingan holatda bo‘lmoq. *Fosih afandini hayotning yolvorishlari, ko‘z yoshlari asabiylantirdi* (M.Ismoilij). *Sultonmurod yana ko‘proq asabiylandi* (Oybek). *Sakson–to‘qson masofa yurganda Axmadjonning sherigi asabiylandi* (A.Qahhor). 2. Asabi tobora cho‘lg‘agan, g‘ijingan holatda bo‘lmoq: *Domla yana asabiylashib, qaltiradi* (M.Ismoilij). *Yusufbek hoji yurt besaramjonligi va o‘g‘il qayg‘usi bilan asabiylashgan edi* (A.Qodiriy). *U biroz asabiylashdi* (N. Yoqubov). Asabiylashmoq so‘zi ma‘nosida belgi darajasi biroz ortiq bo‘lib, ushbu so‘z, asosan, badiiy uslubga xos.

“Jahli chiqmoq” mantiqiy ifodali holat fe‘llari ham darak (xabar), ham ta‘sirchanlik (konnotatsiya) bildirishiga ko‘ra ajralib turadi. Ayniqsa, o‘qraymoq, g‘azablanmoq, qahrilanmoq, shiddatlanmoq so‘zlarida ta‘sirchanlik (pragmatika) xabarga nisbatan ortiqroq. Umuman olganda, bu so‘z ma‘nolarida belgi darajasi kuchli. Qahrilanmoq, shiddatlanmoq so‘zlari kitobiy – she‘riy uslubga xos.

“Hazar qilmoq” bezmoq, irg‘amoq, yirg‘anmoq, jirkanmoq, nafratlanmoq. “Hazar qilmoq” mantiqiy ifodali holat fe‘llari inson ruhiy kechinmasini, uning predmetga bo‘lgan salbiy munosabatini bildiradi. Bunday hissiy munosabatda inson dunyo qarashi, orzu-umidi, ahloqiy qarashi bilan ayrim predmet-hodisalari o‘rtasida “nomutanosiblik” yuz beradi. Bu nomutanosiblik “hazar qilmoq” ma‘noli holat fe‘llarining mazmun tomonini, mantiqiy asosini tashkil qiladi. Bu semantik guruh a‘zolari tub, ba‘zan yasama (ot -lan) fe‘l bo‘lib kuzatiladi. Ushbu holat fe‘llari quyidagilar:

Bezmoq – joniga tekkan (bezor) holatda bo‘lmoq. Ha, fuqaro bobosi *Amir Temur davridayoq jang- jadaldan bezgan, yuragi zirqirab qolgan* (O.Yoqubov). *Zolim podshodan bezdik, o‘laqolsinu, deb qichqirishdi xotinlar* (Oybek).

Hadiksiramoq – sal cho‘chish, xavotirlanish (bezovta) holatida bo‘lmoq. *Otasi hadiksirab, bir oz so‘rayapti (Alpomish). Qaytanga oldingi darsda xayol surib o‘tirgandi, endi bu darsda unga qo‘rquv qo‘shilib, bolalarning har bir so‘zidan hadiksirardi (N.Fozilov). Muqaddasning to‘satdan o‘girilib qarashidan hadiksirardim (O.Yoqubov).*

Xavfsiramoq – ancha cho‘chigan, xavotirlangan holatda bo‘lmoq. *Aslida Mansur aka o‘g‘lining... biron juvon to‘riga ilinishidan xavfsirar (U.Nazarov). Yoshroq bir o‘zbek, avval uni Piyon bozorda payqadim. Keyin u Mirobodda ko‘rindi. Xavfsiradim (H.G‘ulom). Musa avval indamadi, keyin bir narsadan xavfsiraganday gapirdi (P.Tursun).*

Xavotirlanmoq – bezovta, hadiksirash holatida bo‘lmoq. *Muqaddam xavotirlanib, unga ugirildi- yu, shu ondayoq Alimardonning qaynoq, titroq, lablari o‘ziga yopishganini his etdi (O‘.Hoshimov). Shu orada otasi bir narsadan xavotirlandi, shekilli, qizini ko‘chaga chiqarmay qo‘ydi, - dedi Davlatyor (P.Tursun).*

Ta’kidlash kerakki, til birliklarida qo‘shimcha belgi darajasining ifodalanishi nisbiy, ya’ni so‘zlardagi ta’sirchanlik ba’zan faol, ba’zan, aksincha, bo‘lishi mumkin. Ba’zi hollarda so‘z ma’nosi, umuman, ta’sirchanligi jihatdan betaraf bo‘lishi mumkin. Qiyoslash uchun ushbu misollarga e’tibor qaratamiz: *tosh, soat, qoshiq, bir, o‘n besh, u, bu, ko‘p, kam, olmoq.*

Tashvishlanmoq – xavotir (bezovta) halakda bo‘lmoq. *Shokirbekning kecha ertalab chiqqanidan beri daraksiz ketishiga tashvishlanib o‘tirgan usta Olim uni yo‘lakda ko‘rishi bilanoq so‘radi (A.Qodiriy). Yopiray, nima bo‘ldi bolalaringizga, deb ota tashvishlana boshladi (H.G‘ulom). “Nima bo‘ldi, katta buving og‘ridimi yo buving betobmi?” - tashvishlanib so‘radi G‘ulomjon (M.Ismoilij).*

“O‘zbek tiling izohli lug‘ati” da *muzlamoq* so‘zining faqat ikki ma’nosini qayd etiladi:

1. Muzga aylanmoq.

2. Qattiq sovuq ta'sirida qotib qolmoq, to'nmoq, yaxlamoq, qattiq sovuq o'tib, qaqshamoq, sovuq qotmoq.

Bu ma'nolar *muzlamoq* so'zining boshi to'g'ri ma'nolaridir. *Muzlamoq* ko'p ma'noli so'z bo'lib lug'at ma'nosida aks etmagan ko'chma ma'noga – holat ma'nosiga ham ega. Bu ma'no muayyan til birliklari qurshovida – ta'sirida voqe bo'lishi, nutqiy xususiyatga egaligi bilan izohlanadi, nutqiy ma'no hisoblanadi. Qiyoslash uchun ushbu misollarga e'tibor qaratamiz.

Qo'shmoq – ruhan azoblangan, ezilgan, juda g'amgin holatda bo'lmoq: *Ali Qushchining ko'z oldiga yo'lda uchragan Qalandarning Qarnoqiy kelib, erigan ko'ngli qayta muzladi* (O.Yoqubov). *Botir ali uning bag'rini isitib turgan o't ekan, shu o't kul bo'lishi bilan vujudi muzladi* (H.G'ulom). Muzlamoq so'zida ko'ngli aynish darajasi ortiq. Sovumoq so'zlari, asosan, og'zaki nutqqa xos.

Achinmoq – kuyinish, rahm kelish holatida bo'lmoq. "*Bemorning ahvoli nechuk*" - *so'radi achinib Navoiy* (Oybek). *Men sahroda o'layotgan bo'rini ko'rgandim, bir choqlar o'shanga ham achingandim* (O.Muxtorov).

Yo'lovchilar savdogarlarni holiga achinardilar (Latifalar).

Afsuslanish – ranjish xizmatida bo'lmoq: *Ishim bitmaganiga emas, balki og'aynimning yosh bolani gapiga gapirishiga odatlanganiga achinaman* (Toshkent haqiqati).

Koyimoq, kuymoq so'zlari ham jarayon (harakat), ham holat ma'nosini bildirishi-nutqiy vaziyatga ko'ra harakat yoki holat fe'li bo'la olishiga ko'ra unga xosdir. Bu fe'llarning ham harakat, ham holat ifodalash imkonyati unda ham, nutqda ham nomoyon bo'ladi. Ayni vaqitda bu so'zlarning holat fe'li bo'lib, tilda, til birligi sifatida kelishi nutqdagi, nutq birligi sifatidagi ko'rinishiga nisbatan mavhumroq, faolsizroq. Chunki bu so'zlar haddan tashqarida, alohida olinganda ulardagi jarayon, harakat ma'nosi ko'proq, kuchliroq bo'ladi. Ya'ni bu so'zdagi holat ma'nosi til birligi sifatida nisbatan faolsizlanib, nomoyon bo'lishga tayyor turgan imkonyat hisoblanadi. Bu imkonyatning voqe bo'lishi, faollashishi nutqda, so'zlar qurshovida, gap qurilish birliklarining ma'no jihatdan ta'sirida, ularning ijro munosabatida yuz beradi. Bunday hollarda *koyimoq, kuymoq* fe'llarida illat

ma'nosi "bo'rtib", muayyan mantiqiy ifodaga ega bo'ladi. Bu ifodada inson ruhiy holati qayd etiladi. Ushbu fe'llarning holat bildiruvchi, izohlovchi semasi markaziy, ya'ni xabar, darak tashuvchi sema bo'lib qatnashadi. Qiyoslash uchun ushbu misollarga e'tibor qaratamiz.

Koyimoq – xafalangan (ranjigan) holatda bo'lmoq. *Norqo'zi bu gapimning oddiy haqiqatini anglamasligidan koyidi* (A.Qahhor). *Raximaning o'z boshimchaligidan (Umurzoq akaning) bunchalik koyib gaprishi Quadratni ishda xushyor qildi* (H.Nazir).

Shunday shakllanishda xotirada saqlanadi. Shunisi muhimki, bu so'zlar tilda ham, asosan, holat fe'li sifatida ham holat ma'nosini ifodalaydi. Ular inson ruhiy holatini bildiradi²⁶. Bu so'zlardagi holat ma'nosini ular alohida olinganda ham, nutqiy qurshovida ham kuzatiladi. Bu fe'llar aniq nisbatdagi shaklda farqli bo'ladi. Ular aniq nisbatdagi shakldan farqli "harakat", ya'ni jarayon semasiga ega emasligi yoki bu belgi yo'q darajadali bilan boshqalardan faqrqlanadi. Qiyoslash uchun ushbu misollarga e'tibor qaratamiz:

Koyimoq – o'kingan, qayg'urgan holatlarda bo'lmoq. *Dilshod sevindi, ammo Sevaraning so'zlarini ko'proq eshtishga mushtoq edi, to'ymadi, nega so'zini ayadi, deb, koyindi* (U.Nazarov). *Eh, odamning guli ko'rsin-da, ellikboshi Hasan ovchidan koyindi* (Sh.Toshmatov).

Kuyinmoq – juda o'kingan (o'ksingan), qayg'urgan holatlarda bo'lmoq. *Yotoqning qorong'i burchagidagi divanda o'tirgan Anvar hammasiga zarda qilib, irg'ib ornidan turdi, tovush chiqarmay kuyinib yig'ladi- yu, oyoq uchida zalga otildi* (A.Qahhor). *G'ulomjon yalinuvchi tovush bilan bo'g'ilib, kuyunib gapirdi* (M.Ismoilij). *Shunday qilib, - dedi to'la ustida bir chelak qaynoq suv quyub yuborgan kishiday kuyinib* (M.Ismoilij). Kuyinmoq so'zida ta'sirchanlik darajasi kuchli

O'kinmoq – afsuslangan, (achingan) holatda bo'lmoq. *Darbadarlikdan, o'zimning simobda sayoqligimdan juda o'kinar edim* (G'.G'ulom). *Adolat frontdan xat kelganiga xursand bo'ldi. Xursand bo'ldi- yu, Nurmatni, Olimjonni eslab*

²⁶ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2013 309- 402 б.

o'kindi (I.Rahim). *Titrab va to'lqillanib aytilgan bu so'zlar Otabekni o'kintirdi* (A.Qodriy). O'ksinmoq so'zida "achinish" darajasi o'kinmoq so'ziga nisbatan biroz ortiq.

Yonmoq jarayon (harakat) ifodalovchi so'z nutq birligi sifatida muayyan nutqiy o'rinda til birliklari ta'sirida ko'chma ma'no kelib, inson holatini bildiradi: *Yonmoq* – 1. Kuyingan zorlangan holatlarda bo'lmoq: *Vali aka G'ulomjonning yonib kuyganiga, ko'zlarining g'o'zallar ichida nigoron bo'lishiga hayron bo'ldi* (M.Ismoiliy). 2. Kuygan, azoblangan holatda bo'lmoq: *Qiz nima o'yladi, qalbi ham, ishq alangasida yonadimi, yoqmi* (Oybek). *Sendan yashiradigan sirim yo'q... ko'rmasam yuragim yonadi, ko'zimga tushsa, a'zoyi badanimga qaltiroq keladi* (N.Safarov).

Zorlanmoq – juda kuyingan afsuslanga holatda bo'lmoq. *Siz necha pulga oldingiz. Bir yuz yigirma so'm ... xotini boshini chayqadi va dedi: Axir, men buni to'qson so'mga olmagan edim-ku* (A.Qahhor). *Yonmoq, zorlanmoq so'zlarida ta'sirchanlik darajasi juda kuchli.*

Xafalanmoq – ranjigan (kayfiyati buzilgan) holatda bo'lmoq. *Umri qattiq xafalanib yuribdi* (H.Nazir). *U ishdan charchab, xafalanib keldi* (Toshkent oqshomi).

Afsuslanmoq – pushaymon qilgan (o'kingan) holatda bo'lmoq: *Sultonmurod kelganiga afsuslandi* (Oybek). *O'ktam "palov bo'lgani yaxshi edi deganiga afsuslandi"* (H. Nazir). *Afsuslandi kambag'allikdan afsuslanib, har kuni kechalari nola qilar edi* (Latifalar).

"Notinch": *hapriqmoq, xavotirlanmoq, bezovtalanmoq, betinchlanmoq, tinchsizlanmoq, betoqatlanmoq, toqatsizlanmoq*. Ushbu mantiqiy ifodali holat fe'llari inson holati bilan bog'lanib undagi salbiy munosabatni, tinchi yo'qolgan bezovtalanagan, notinchlangan kabi ruhiy holatlarni bildiradi. "Notinch" ma'noli holat fe'llari ruhiy kechinmani, asosan, yasama fe'l shaklida ifodalaydi. Ular otlan, sifat -lan kabi tuzilishga ega.

1.3. Holat fe'llarining yasalishi

Fe'llarni semantik jihatdan guruhlash va bu muammo ustida ilmiy ish olib borish ko'p tilshunos olimlar diqqatini o'ziga jalb qilib kelgan. Lekin tadqiqotchilarning bu murakkab mavzuga yondashishlari hamda tasniflarida yakdillik yo'q. Masalan, L.M.Vasilyev fe'llarni semantik jihatdan 4 katta guruhga ajratib tekshiradi: sezish fe'llari ya'ni sezgi ifodalovchi fe'llar, fikriy faoliyatni ifodalovchi fe'llar, nutq fe'llari va xulq- atvor fe'llari.

Turkiy tillarda fe'llarning semantik guruhlarini dastlab N.K.Dmitriev belgilab chiqqan edi. U ham fe'llarni 4 semantik guruhga ajratgan. Professor Z.Budagova esa fe'llarni 5 guruhga ajratgan. L.N.Xaritonov fe'llarni 3 semantik guruhga ajratgan. Ya'ni harakat-holat fe'llari, tovushga taqlid orqali yasalgan fe'llar va taqlidiy so'zlardan yasalgan fe'llar. G.Kuliev esa fe'llarni 10 ta semantik guruhga ajratadi. Ular quyidagilar: 1) Ish faoliyat fe'llari; 2) sezgi ifodalovchi fe'llar; 3) nutq fe'llari; 4) ko'rish fe'llari; 5) tafakkur fe'llari; 6) harakat fe'llari; 7) ruhiy holatni ifodalovchi fe'llar; 8) tovushga taqlidiy so'zlardan yasalgan fe'llar; 9) taqlidiy so'zlardan yasalgan fe'llar; 10) tabiat hodisalarini aks ettiruvchi fe'llar. Bu guruhlarning asosida ham yuqoridagi to'rt elementli tasnif yotadi. Holat fe'llarining ma'no tuzilishi – ma'no tarkibi haqida fikr yuritir ekanmiz, fe'l ma'nosi tahlil qilinishi natijasida uning tarkibiy qismlari, mantiqiy bo'laklari aniqlanib, shu asosda fe'l ma'nosi izohlanadi.

Fe'l so'z turkumlari orasida eng qadimgisi bo'lib, o'ziga xos yasalish shakllariga ega. Qadimgi turkiy tillarda fe'lning yasalishi quyidagi qo'shimchalar vositasida hosil qilinadi:

1. **-a** qo'shimchasi. Ot va sifatdan fe'l yasaydi: *at (ot) -ata (ata), tuz (to'g'ri) - tuza (to'g'rila).*

2. **-la** qo'shimchasi. Otdan fe'l yasaydi: *yay (yoz) - yayla (yozni o'tkaz), su (lashkar) - sula (lashkar tort).*

3. **-lan** qo'shimchasi. Ot va sifatdan fe'l yasaydi: *kan (xon) - kanlan (xonlik bo'l) qato'g' (qattiq) - qato'g'lan (chiniq).*

4. **-ad** qo‘shimchasi. Bu qo‘shimchadagi **d** o‘rnida tish orasi bo‘lishi ham mumkin. Otdan fe‘l yasaydi: *qul (qul) - qulad (qulga aylan) kung (cho‘ri) - kungad (cho‘riga aylan)*.

5. **-(o‘)k, -(i)q** qo‘shimchasi. Otdan fe‘l yasaydi: *tash (tashkari) – tasho‘k (tashqariga chiq), tag‘ (tog‘) – tago‘k (toqqa chiq), ich (ichkari) - ichik (ichkari kir)*.

6. **-sa** qo‘shimchasi. Ot va fe‘ldan fe‘l yasab, istak bildiradi: *at (gusht) - atsa (gushsiradi), ach (och) - achsa (ochmoqchi bo‘ldi)*.

Shuningdek, qadimgi turkiy tillarda daraja shakllarini yasovchi qo‘shimchalar ham mavjud bo‘lgan, ular quyidagilar:

1. **-z** qo‘shimchasi. Negiz undosh bilan tugaganda oldida bir tor unli paydo bo‘ladi: *tut (tut) - tutuz (tutkiz), tuy (sez) - tuyuz (sezdir)*.

2. **-r** qo‘shimchasi. Negiz undosh bilan tugaganda oldida, asosan, tor, ba‘zan keng unli paydo bo‘ladi: *yash (yashirin) - yashur (yashir), ol (o‘l) - olur (o‘ldir), qat (ket) - katar (ketkiz)*.

3. **-t** qo‘shimchasi. Negiz undosh bilan tugaganda, oldida bir tor unli paydo bo‘ladi. *Oqo‘ (o‘qi) - oqo‘t (o‘qit), kucha (zo‘rla) - kuchat (zo‘rlat), sav (sev) - savit (sevdur)*.

Fe‘lning bo‘lishsiz shakli hozirgi o‘zbek tilidagi kabi - **ma** qo‘shimchasi bilan yasaladi: *bar (bor) - barma (borma), kal(kel) - kalma (kelma)*.

Buyruq va istak shakllari. Buyruq formasining ikkinchi shaxs birligi fe‘lning bo‘lishli va bo‘lishsiz negizi bilan bir xildir, ko‘pligi esa birlik shakliga - **n** qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasaladi: *ai (ayt), asid (eshit), baro‘n (boring (iz), olurung (utiring (iz), amgatmang (kiynamang (iz)*.

Sifatdosh. Qadimgi turkiy tilda quyidagi sifatdosh formalari mavjud bo‘lgan:

1. **-mo‘sh (mo‘s), -mish (mis), -mush**. *Kal (qol) -kalmo‘sh (kolgan), -ar(a) -armish (ekan)*.

2. **-duk, -tuk** formasi: *bar (bor) - barduq (borgan), bol (bo‘l) - boltuk (bo‘lgan)*.

3.-gu formasi: *bar (bor) - bargu (borish kerak bo'lgan, boriladigan), kir (kir) - kirgu (kirish kerak bo'lgan, kiriladigan)*.

4. -tacho', -tachi, -dacho', -dachi shakli: *bol (bo'l) – boldacho' (bo'lajak) ol (ul) - oltachi (ulajak)*.

5. -so'k (-so'r), -sik (sig), -suk (-sut) shakli: *alkan (olqishlan) alkans'i: (olqishlanishga loyiq), tug (tut) - tutsuk (tutishlik, tutishga loyiq)*. 6. -r formasi, undosh bilan tugagan negizga qo'shilganda oldida bir unli tovush paydo bo'ladi. Bo'lishsiz fe'l negiziga qo'shilganda r tovushi z ga aylanadi: *ta (de) -tar (der) kalur (kelar) - kalmaz (kelmas)*.

7. -g'lo' shakli. Undosh bilan tugagan negizga qo'shilganda oldida bir tor tovush paydo bo'ladi va qaysi variantining qo'llanishi negizning qattiq yoki yumshoqligiga bog'liq. Sodir bo'lishi kerak bo'lgan harakatdan iborat sifatni bildiradi: *bar (bor) – baro'glo' (boradigan, borishi kerak bo'lgan) - kal (kel) - qalig'li (keladigan, kelishi kerak bo'lgan)*.

Ravishdosh shakllari. Ravishdoshning quyidagi shakllari qadimgi turkiy tillarda mavjud bo'lgan:

1. -a, -u, -o', -i shakllari. Bu hozirgi o'zbek tilidagi -a ravishdoshining turli variantlaridir: *ash (osh) - asha (osha, oshib), kach (kech) - kacha (kecha, kechib), tugun (ushla) - tugunu (ushlay, ushlab) asid (ehit) - asidu (eshita, eshitib), al (ol) – alo' (ola, olib)*;

2. -l, -up, -ip shakli. Bu hozirgi -ib ravishdoshning turli variantlaridir: *ta (de), tap (deb), al (ol) – alo'p(olib), asid (eshit) - asidip (eshitib), olur (o'tir) - olurup (o'tirib), sungush (urush), - sungushup (urushib)*.

3. -galo', -gali, -kalo', -kali formasi. Bu hozirgi -gani (-gali) formasining turli variantidir: *al (ol) – algado' (olgani) uz (uz) - uzgali (uzgani)*.

Ravishdosh qo'shimchasining qaysi varianti qo'llanishi negizning qalin-ingichkaligi va unlining lablangan-lablanmaganligiga bog'liq.

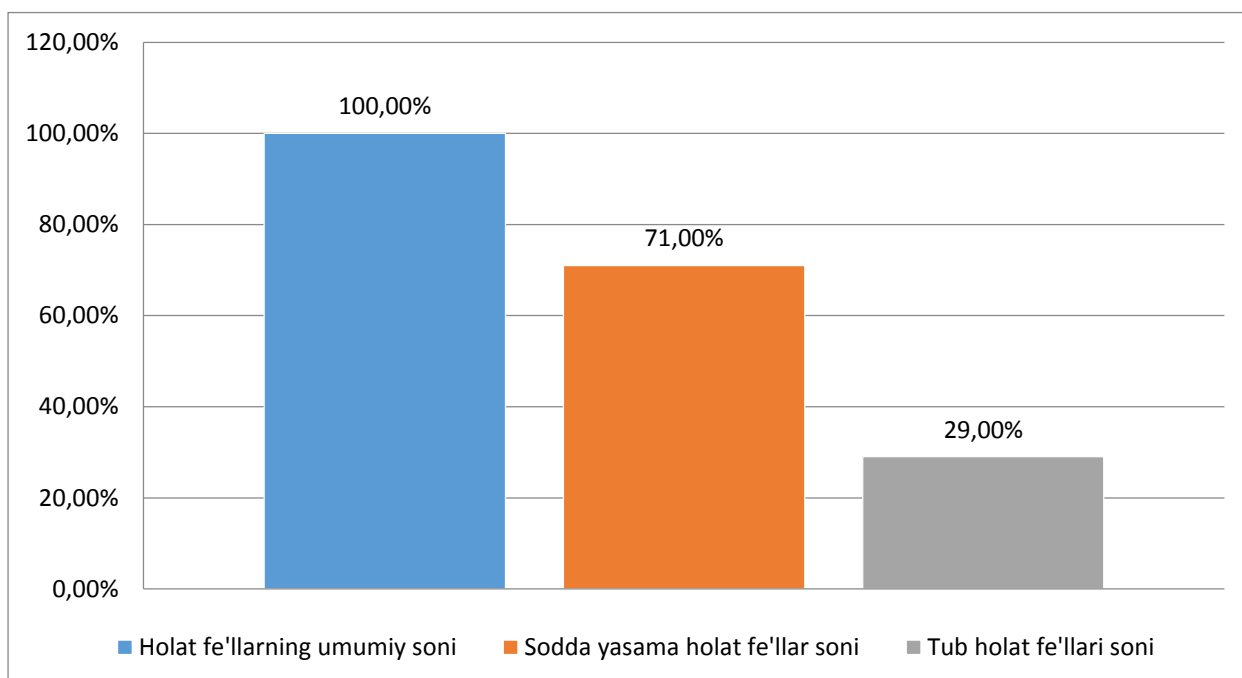
Zamon shakllari. Qadimgi turkiy tilda quyidagi zamon formalari mavjud bo'lgan: -di,-ti formasi. Bu shakl ma'no jihatdan hozirgi shu shakli bilan bir xil bo'lib, fonetik jihatdan farq qiladi. Unli bilan tugagan negizga, asosan, jarangli -

do varianti qo‘shiladi: *kalmado* - *qolmadi*; *tadi* – *dedi*. Lekin negiz undosh bilan tugaganda ko‘pincha jaranglisiga jarangsizi, jarangsiziga jaranglisi orttiriladi: *Turuk bodun olti, alko‘nto* - *turk xalqi o‘ldi, tutab ketdi*; *bir urugi yadag erti* - *bir qismi yayov edi*.

Fe‘llar qadimgi turkiy til davrida birinchi va ikkinchi guruh tuslovchilari bilan tuslangan. To‘liq shaklli birinchi guruh tuslovchilari kishilik olmoshlaridan kelib chiqqan: - *man*, - *san*, - *ol*, - *miz*, - *biz*, - *siz*, - *olar*. Ikkinchi guruh qisqa formal tuslovchilar esa to‘liq formalilarning qisqarishidan hosil bo‘lgan: *keltim*, *kelting*, *kelti*, *keltimiz*, *keltingiz*, *keltilar*, *kelurman*, *kelursan*, *kelurol*, *kelurbiz*, *kelursiz*, *kelurlar*.

Bugungi o‘zbek tilida fe‘llar affiksiatsion (qo‘shimcha qo‘shish) va kompozitsion (so‘zlarning qo‘shilishi) yo‘llar bilan yasaladi. 2008-yilda kirill alifbosida chop etilgan “Hozirgi o‘zbek tilining izohli lug‘ati”da holat fe‘llarining umumiy ko‘lami quyidagicha aniqlanganini qayd etamiz (2-jadval).

2-jadval. Tub va sodda yasama fe‘llarning aniqlanganlik ko‘lami

Qo‘shimcha qo‘shish orqali yasalishda ko‘pincha (asosan) *qilmoq*, *etmoq*, *bo‘lmoq* so‘zlari ishtirok etgan *bayon qilmoq*, *kashf etmoq*, *kasal bo‘lmoq* kabi

fe'llar fe'l yasovchi affikslar bilan yasalgan fe'llarga ma'nodosh bo'ladi: *kasal bo'lmoq – kasallanmoq, hozir bo'lmoq – hozirlanmoq* kabi. Fe'l bo'lmagan so'zning *qilmoq, erimoq, aylamoq, bo'lmoq* fe'llaridan biri bilan birikishidan hamma vaqt ham qo'shma fe'llar hosil bo'lavermaydi. Masalan, *o'qituvchi edi, o'qituvchi bo'ldi* shaklidagi birikuv tarkibidagi fe'llar ot kesimga qo'shiladigan bog'lamalardir.

O'zbek tilida ikki fe'lning birikuvidan hosil bo'lgan qo'shma fe'llar uncha ko'p emas hamda bunday fe'llar kompozitsiya usulida yasalgan fe'l hisoblanmaydi. Masalan, *olib kelmoq, sotib olmoq, terib bormoq* kabi qo'shma fe'llar shular jumlasidandir. Bu qo'shma fe'llarni *ko'rib qolmoq, o'qib chiqmoq, ishlay boshlamoq* singari ikkinchi qismi mustaqil ma'noga ega bo'lmagan ko'makchi fe'lli birikmalardan farqlash lozim.

Shu o'rinda ta'kidlash mumkinki, fe'l so'z turkumining yasalishi qadimgi turkiy tillarda ham, bugungi o'zbek tilida ham o'ziga xos. Tub va yasama fe'llarning to'g'ri ajratilishi etimologik jihatdan turkiy tillarning leksik imkoniyatlarini aniqlashga imkon beradi. Bu hodisa o'zbek tilida leksemalashuv jarayonini quyidagicha baholash mumkin (3-jadval).

3-jadval. O'zbek tilida fe'llarning leksemalashuv jarayoni

Sodda yasama fe'l (Asos+so'z yasovchi)	Qo'shma fe'l (asos+asos)	Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi
<i>Afsuslandi</i>	<i>Afsus qildi</i>	<i>Afsus qilib qoldi</i>
<i>Asabiylashdi</i>	<i>Asabiy bo'ldi</i>	<i>Asabiy bo'lib qoldi</i>
<i>Achchiqlandi</i>	<i>Achchiq qildi</i>	<i>Achchiq qilib qoldi</i>
<i>Tashvishlandi</i>	<i>Tashvish qildi</i>	<i>Tashvish qilib qoldi</i>
<i>Xavotirlandi</i>	<i>Xavotir qildi</i>	<i>Xavotir qilib qoldi</i>

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, ko'makchi fe'l o'zining leksik ma'nosini qanchalik darajada yo'qolishiga bog'liq holda qo'shma fe'l yoki analitik shakl yasashi mumkin.

I bob bo'yicha xulosa

Fe'l so'z turkumi haqidagi ma'lumotlarni XI asrlarda Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lo'g'atit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarlarida, XIV- XV asrlarda esa A.Navoiyning "Muhokamat ul lug'atayin", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarlarida ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari XX asrda Abdurauf Fitratning fe'l so'z turkumi bo'yicha o'quv qo'llanmalari va darsliklarini ko'rishimiz mumkin.

Fe'llarning semantik guruhlarini belgilab chiqish va har bir guruhni chuqur o'rganish, alohida ilmiy ishlarning obyektini bo'lib, maxsus tadqiqot talab etadi.

Fe'llarning semantik va uslubiy jihatdan guruhlariga va bu muammo ustida ilmiy ish olib borish (rus tilshunosligida ham, turkiy tillarda ham) ko'p tilshunos olimlar diqqatini o'ziga jalb qilib kelgan .

Kuliev fe'llarni 10 ta semantik guruhga ajratadi. Ular quyidagilar: 1) Ish faoliyat fe'llari; 2) sezgi ifodalovchi fe'llar; 3) nutq fe'llari; 4) ko'rish fe'llari; 5) tafakkur fe'llari; 6) harakat fe'llari; 7) ruhiy holatni ifodalovchi fe'llar; 8) tovushga taqlidiy so'zlardan yasalgan fe'llar; 9) taqlidiy so'zlardan yasalgan fe'llar va 10) tabiat hodisalarini aks ettiruvchi fe'llar.

A.Hojiyevning fe'l so'z turkumiga bag'ishlangan bir qator "Fe'l", "O'zbek tilida ko'makchi fe'llar", "To'liqsiz fe'llar", monografiyalari, maqolalari, M.Sodiqovanning "Fe'l uslubiyati", Sh.Shukurovning "Fe'l tarixidan", "O'zbek tilida fe'l mayllari taraqqiyoti", Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilida fe'l zamonlari taraqqiyoti", "O'zbek tilida fe'l frazemalarining bog'lashuvi", U.Sanaqulovning fe'l so'z turkumi haqidagi maqolalarini fe'l so'z turkumi bo'yicha tadqiqotlar safiga kiritishimiz mumkin.

II BOB. HOLAT FE'LLARINING GRAMMATIK TABIATI

2.1. Holat fe'llarining grammatik shakllar bilan ifodalanishi

Holat birlashtiruvchi semali fe'llar farqlovchi semadan boshqa semaga ega bo'ladi. Bu sema "holat" birlashtiruvchi semali fe'llarning ma'lum guruhlariga uchun umumiy hisoblanadi. Bunday semalar birlashtiruvchi sema bilan farqlovchi semalar o'rtasida turadi, muayyan xabar tashiydi – birlashtiruvchi sema sanaladi. Birlashtiruvchi semalar ham nisbatan mustaqil bo'lib, farqlovchi semalarga nisbatan hajm tomondan keng, ya'ni biror leksik-semantik guruhga kiruvchi so'z ma'nolarga xos umumiy xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Ammo birlashtiruvchi sema birlashtiruvchi semaga nisbatan hajm jihatdan tor, chunki u faqat muayyan kichik doiraga xos so'z ma'nolarning tarkibiy qismlari bilan bog'lanadi. Birlashtiruvchi sema esa so'z ma'nosining hajm jihatdan eng keng, mazmunan boy mantiqiy bo'lagi chegarasidir. "Holat" birlashtiruvchi semali fe'llarning har bir ichki leksik-semantik guruhi o'ziga xos birlashtiruvchi semalarga ega bo'ladi.

O'zbek tili so'z turkumlari orasida uslubiy jihatdan eng e'tiborga loyiq fe'l bo'lib hisoblanadi. M.N.Kojina: "Shuning uchun ham fe'l shakllarining qo'llanish chastotasiga ko'ra ilmiy va rasmiy nutq so'zlashuv va badiiy nutqqa birmuncha qarama-qarshi qo'yiladi"²⁷. Rasmiy nutqqa rasmiy xarakterdagi oborot xarakterli: tashrif buyurmoq, hozir bo'lmoq, ishtirok etmoq, ma'lum qilmoq, e'tirof etmoq, kamchiliklarni bartaraf etmoq va hokazo.

Badiiy, ommabop va so'zlashuv uslublarida harakat fe'llari ko'p uchraydi va otli qurilmalardan qochiladi. Ilmiy nutqda gap predmetlarning, qonuniy hodisalarning doimiy belgilari va sifatlari haqida ketganligi va tasvir asosiy o'rinni egallaganligi uchun ularda til tizimidan tegishli leksemalar va fe'l birliklari tanlab olinadi. Masalan, aynan ilmiy uslubda hozirgi zamonda qo'llaniladigan holat fe'llari nutq paytidagi so'zlashuv-maishiy nutqqa xos bo'lgan dinamik holatni

²⁷ Kojina M.N. Stilisticheskie resursi russkogo yazika kak predmet issledovaniya lingvisticheskoy stilistiki. Glava vtoraya. Data indeksirovaniya: 30.11.2004. 120 Kb - <http://syrik.narod.ru/kozhina.htm>.

emas, balki sifatni bildiradi: *Suv allaqachon qaynayapti - Suv 100 gradusda qaynaydi.*

Turli fe'l kategoriyalari va shakllarining uslubiy xususiyatlari ularni funksional uslublarda qo'llash darajasi bilan belgilanadi. Masalan, boshqa uslublarda ekspressivligi va emotsionalligi aniq ko'rinib turadigan va keng qo'llaniladigan buyruq shakli ilmiy va rasmiy uslublar uchun xos emas. Bu maylning ayrim shakllarini farmonlar, qarorlar va buyruqlarda uchratish mumkin.

Fe'lning grammatik ko'rsatkichlari o'rtasida sinonimiya kuchli. Masalan, bu holatni zamon shakllarida ko'rishimiz mumkin. Ular birining o'rnida ikkinchisi qo'llanilaveradi. Badiiy uslubda bu shakllarning turli ko'rinishlarini uchratish mumkin. Ammo ilmiy yoki rasmiy uslublarda bu imkoniyatlar chegaralangan. Hatto bu uslub doirasidagi fanlarga qarab ham bu qo'llanishlar chegaralanishi mumkin. Biologiya fani bilan tarix fanidagi bayon uslubi bir-biriga o'xshamasligi mumkin. Shaxs ko'rsatkichlari sinonimiyasi g'oyatda kuchli. Ular nutqqa qo'shimcha ma'no beradi hamda ekspressivlikni oshiradi.

Fe'l zamonlari ko'rsatkichlari ham uslubiyatda qiziqish uyg'otadi. Hozirgi zamon shaklining qo'llanishi badiiy, rasmiy va ilmiy nutqlarda farqlanadi. "Turli-tuman zamon ma'nolarining hammasi badiiy nutq uchun xarakterli, biroq ular odatda ilmiy nutqdan farqlanadi"²⁸. Bu yerda tez-tez hozirgi-tarixiy yoki jonli tasvirga xizmat qiladigan o'tgan zamon fonidagi shakllar qo'llaniladi. Badiiy va so'zlashuv uslubida, ayniqsa, o'tgan zamon shakllarining ma'nosi va vazifasi turli-tumandir. Fe'l mayllari sinonimiyasi ham mahsuldor. Ravishdosh va sifatdoshlar kitobiy uslubiy xarakterga va bo'yoqqa ega.

Tantanavorlik. Zamon. "Kontekstual va situativ ma'no real ma'noga, ya'ni shaklning odatdagi ma'nosiga mos kelmay qolishi natijasida ma'noda ko'chish yuz beradi, ya'ni ma'lum shakl o'zi anglatishi kerak bo'lgan ma'noni emas, balki boshqa ma'noni ifodalash uchun xizmat qiladi" Fe'l zamonlaridagi ma'no ko'chishi va ular orqali ma'lum uslubiy maqsadlarning yuzaga chiqishi badiiy

²⁸ Shomaqsudov A., Rasulov.R. I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. – T.: O'qituvchi, 1983. - 248 b.

matnlarda yaqqol koʻzga tashlanadi. Syujetli badiiy asardagi voqealar odatda oʻtgan zamonda sodir boʻlgan, ammo uning tasviri turli zamon shakllarida ifoda etiladi.

Rasmiy va ilmiy uslubdagi matnlardagi zamon shakllarida birmuncha turgʻunlik hukmron boʻladi. Ular, asosan, zamon shaklida ifoda etiladi. Lekin soʻzlashuv uslubidagi nutqning zamon shakllari haqida gapirish qiyin hisoblanadi, chunki ogʻzaki nutqda har uch zamon shaklining baravar ishlatilaverishi ushbu uslubning oʻziga xos xususiyati sanaladi.

Oʻtgan zamon koʻrsatkichlari: -di, -gan edi, -(i) bilan edi, -(a)r edi. Tadqiqotlar shuni koʻrsatmoqdaki, ularda harakat bajarilishining aniq va aniq emaslik boʻyoqlari mavjud. Ana shu boʻyoqlar farqlanmaganda ularning biri oʻrnida ikkinchisini ishlatish mumkin. Misol uchun: -di harakatning bajarilish jarayonini, -gan bajarilish natijasini koʻrsatadi. Buning ustiga -gan ish-harakatning -di ga qaraganda yana ham ilgari boʻlib oʻtganiga ishora qiladi. Feʼl zamonlari shakllarining sinonimiyasiga eʼtibor qaratamiz: -di -gan, -di -(i)b, -di -gan edi, -gan edi -(i) bilan edi, -yotgan edi, -yotib edi, -moqda edi, -(a)r edi, -guvchi edi kabi shakllar gaplar tarkibida sinonimlikni hosil qiladi.

Uslubiy xoslanishga misol keltiramiz, *-moqda edi* kitobiy uslubga xos, rasmiy-idoraviy uslubda ishlatiladi; *- guvchi edi* soʻzlashuv uslubiga xos hisoblanadi.

Hozirgi zamon koʻrsatkichlari *-yotir, -yap, -moqda* kabi vositalar oʻzaro sinonimik munosabatda boʻladi. Uslubiy boʻyoqlari bilan farqlanadi. *-yotir, -moqda* kitobiy, *-yap* ogʻzaki uslubda koʻproq qoʻllanadi. *-moqda* harakatning uzoqroq davom etishini koʻrsatadi. Bu grammatik shakllar hamma vaqt ham uslubiy jihatdan sinonim boʻlavermaydi. *-moq* dagi rasmiylik bunga yoʻl qoʻymasligi mumkin. Sintetik shakl: *ishlamoqda*; analitik shakl: *ishlab yuribdi*. *Yot, tur, yur, oʻtir* feʼllari. *Borayapman, boraman, borajakman, kelajaksan, keladigansan*. Misollarning mazmunan har uch zamonga tegishliligi yuqoridagi fikrlarimizning isbotidir.

Mayl. “Fe’ning mayl shakllari harakat bilan subyekt aloqasining obyektga munosabatini bildiradi”²⁹. Fe’l mayllarining har biri o‘z grammatik ko‘rsatkichiga ega va ular modal ma’nomlarni ifodalashi bilan o‘zaro farqlanadi. Biri o‘rnida ikkinchini qo‘llash o‘zbek tili uchun xos xususiyat. (Ijro mayli grammatik ko‘rsatkichga ega emas). Ijro mayli. Kechirasiz – iltimos bo‘yog‘i. *Borasan, kelasan* – buyruq shakli ijro ma’nosida (o‘ziga nisbatan). Oldik–ijro shakli buyruq ma’nosida. “*Va’da berdingmi – bajar, va’da bersang – bajar*”.

Buyruq mayli. Buyruq shakli ijro ma’nosida: *-diring, -diribsiz; -sin, -adi*. Bu kabi mayl almashishlari badiiy matnda katta emotsional- estetik effekt beradi.

Gumon mayli. *-masin* (olgan bo‘lmasin kabi). Sinonimiya: *-sin, -sa*. *Ishoning ishonsangiz ham*.

Shart mayli *-sa* bo‘ladimi (ijro ma’nosida), *-sang* (iz) – buyruq ma’nosida. Shaxs-son. Adresant – so‘zlovchi, adresat – tinglovchi, nutq jarayonida ishtirok etmagan shaxs. I shaxs ko‘pligi – birlik o‘rnida kamtarinlik, manmanlik, mag‘rurlanish, o‘zini katta olish bo‘yoqlari. Kamtarinlik – ilmiy uslubda. O‘z-o‘ziga murojaat qilish. III shaxs shakli I shaxs ma’nosida: *muallif o‘z minnatdorchiligini bildiradi*. “Ba’zan so‘zlovchi tinglovchiga II shaxsga murojaatda I shaxsning ko‘pligidan foydalanadi, ya’ni *ishingiz qanday, sog‘ligingiz yaxshimi, yaxshi uxladigizmi* deyish o‘rniga *ishimiz yaxshimi, sog‘ligimiz yaxshimi, yaxshi uxladikmi* tarzida murojaat qiladi. Tinglovchini o‘ziga qo‘shib oladi va uning ko‘nglini ko‘taradi. Bu xususiyat og‘zaki nutq, badiiy asar tili uchun xarakterlidir”.

II shaxs ko‘pligi – ham ko‘plik, ham hurmat. II shaxs birlik ko‘plik o‘rnida – *hech qaysing ketmaysan, ketsang ko‘radiganingni ko‘rasan*.

II shaxs birligi I shaxs birligi o‘rnida. Odam, kishi so‘zlarining ishtiroki.

Sof buyruq maylidagi fe’l harakatning bajarilishiga qat’iy undash bilan bog‘liq. Bu faqat o‘zakdan iborat bo‘lgan fe’llarda aniq sezilib turadi: tur, o‘tir, yur kabi. Qo‘shimchalar qo‘shilgan holatlarda ma’noda kengayish yuz beradi, ya’ni

²⁹ Sodiqova M. Fe’l stilistikasi. –T.: Fan,1975. – 108 b.

soʻz ham vaziyatga qarab, ham sof buyruqni, ham boshqa qoʻshimcha boʻyoqlarni ifoda etishi mumkin. Masalan, *boring, bajaring* kabi soʻzlarni ikki maʼnoda ham buyruq, ham iltimos maʼnosida tushunish mumkin. Uning qanday maʼnoda ekanligini ohang hal qiladi. Agar urgʻu birinchi boʻgʻinga tushsa, soʻz buyruq ohangini, soʻz oxiridagi boʻgʻinga tushsa, iltimos maʼnosini anglatadi. *-sin* anglatadigan maʼnolar koʻlami keng. U rasmiy uslubda sof buyruq maʼnosini anglatadi: *Respublika “Maʼnaviyat va maʼrifat” markazi Respublika Maʼnaviyat va maʼrifat kengashining amaliy targʻibot yoʻnalishida faoliyat olib boradigan Respublika Maʼnaviyat targʻibot markaziga aylantirilsin. Quyidagilar Respublika Maʼnaviyat targʻibot markazining asosiy vazifalari etib belgilansin.* (Prezident qaroridan).

Feʼl tarkibida *deb, uchun* soʻzlarining ishtirok etishi *-sin* shaklli feʼlning buyruq boʻyogʻini oʻzgartirib yuboradi. *Ularni sodiq boʻlsin desang, qilichingni ilgingda mahkam ushla! Boshimga ne musibat tushmasin sendan nolimaymen, bilʼaks, minbaad shukrona aytamen. “Fuqaro koʻrmasin deydur!”– Mirzo Ulugʻbek yuragida koʻtarilgan alamli tugʻyonni ichiga yutib, Muhammad Xisravning ust- boshiga razm soldi. Onhazratim sizni gʻanimlar koʻzidan yiroq boʻlsin, - dedilar, kamina oʻzim borib kelur. Qochsin, shahzoda odamlarining koʻziga tushmasin debdi! Zero, musulmalar ham oʻqisin deb, ularni yoʻldan urib, gunohga botgandur!* (O.Yoqubov).

Shunday ekan, oʻshanda oʻrtoq Rajabov raport yozmasin edi! Keyin soʻzidan qaytmasin edi! Yashasin va yashnasin, Ulugʻ Oktyabr sotsialistik revolyutsiyasi! Yana qochib chiqish qulay boʻlsin uchun, eshik oldirogʻidan joy oldi. (T.Malik)

Bu dunyoda rohat koʻrmadi, aqalli, u yoqda tinch yotsin shoʻrlik! “Yoʻqolsin tekinxoʻr boy va eshonlar!” degan xitoblar yangradi. Nima qilsin. dehqon! Qishloqda sut aynimasin deb ichiga qurvaqa solib qoʻyishardi. Kim bilsin tagʻin... Iloyo Qurʻon ursin seni, bildingmi? — Fotima koʻzlari oʻtdek yonib Soatga chaqchaydi-da, tizzalariga shapatilab, faryod soldi: — Qurʻon urmasa, rozimasman. Onam rozi boʻlsin desang, har kuni xat yoz Shahnozaga! Bunaqa

paytda o‘q o‘tmas nimcha u yoqda tursin kombinezon ham ortiqchalik qilib qoladi. Ammo qayoqqa borsin yarim kechada? Kechasi bo‘lgan voqeani eslamalikka harchand urinmasin ayasining zor qaqshab yig‘lagani, anavi “Soat aka”ning dag‘dag‘alari yodiga tushib, yuragiga vahima o‘rmladi. — Nima? Bolalar?! — Komissar kvartiraga o‘rnatilishi ehtimol bo‘lgan “quloqlar” yoki pastda, yo‘l chetida poylab turgan mashinadagi “lokator” eshitsin uchun ovozi boricha hayqirdi: — Itdan bo‘lgan qurbonlikka yaramaydi! Jillaqursa, kaftdek boshpana bersin menga. (O‘Hoshimov)

Bugun bir bor siylasin meni!

Ko‘zlarimni tark aylasin xob,

Xayolimda ko‘rayin seni... (M.Ali. Seni sog‘inganda).

Ularga ne kerak, ne kerak endi, / Axir yosh joningga qilishsin shafqat! (M.Ali. Irmoq). Fikr: matnda yuzaga kelayotgan effektini faqatgina mayli ko‘rsatkichlariga bog‘lab qo‘yish to‘g‘ri emas Masalan, yuqoridagi misrada iltimosning yuqori darajasi bo‘lgan iltijoning berilishida ne kerak jumlasining takrorlanishi, axir yuklamasining keltirilishi ham ma‘lum darajada rol o‘ynagan. *Qushlar yuraversin ozod fazoda, / Shamol esaversin orzu samoda* (M.Ali. Senga bag‘ishlangan sonetlar). *Ko‘nglin asrasinmi, yo yozsinmi she‘r, Qay biriga etsin bittagina qalb?* (M.Ali. Shoir). *Toshni olsin, farmon etsin lashkarga, Lanka yoqqa kelsin endi vallomat!* (M.Ali. Sitaning qasami). *Ont ichay: gar senga jilmayib boqsam, Bitsin o‘shal zahot baxtli kunlarim!* (M.Ali. Sitaning qasami). (shart va buyruq mayli shakllarining matnda parallellik hosil qilishi).

Har kishini dardi bo‘lsa, yig‘lasin yor oldida,

Qolmasun armon yurakda, etsun izhor oldida. (Mashrab).

Ukajon, senga bir dildor uchrasin, Masiho nafasli nigor uchrasin! (misraning oxiriga olish, uni olti qatorlik besh bandli she‘rning har oxirgi ikki qatorida takrorlash). *Kimlarga ham borib dod desin endi, Qaylarda ham kezsiz qop-qora qaqshab?* (M.Ali. Mashrab). *Qaydan bilsin buni yigitlar? Odimi sher, shahdi burgutlar?* (M.Ali.Sukunat). *Bundan ortiq yana qanaqa hukumat bo‘lsin?* (T.Malik)

2.2. Holat fe'llari va nisbat kategoriyasi

Fe'l nisbatlari. va fe'l darajalari ilmiy adabiyotlarda bir xil ma'noda qo'llaniladi. Fe'llari quyidagicha guruhlanadi: aniq, o'zlik, orttirma, birgalik, majhullik nisbatlari. Bosh nisbat – harakat grammatik subyekt tomonidan bajariladi va bunda mantiqiy va grammatik kategoriyalar bir-biriga mos kelgan bo'ladi: *keldim, kelding, keldi*. Bu fe'llar harakat ma'nosini bildirsa, *ikkilandim, hayratlandim, zavqlandim* so'zlari esa holat semalidir.

O'zlik nisbat – harakat bajaruvchisi ham, harakat obykti ham bir xil shaxs yoki predmet bo'ladi: *yuvindi, kiyindi, tarandi*. Bunda: -n(-in). Qiyos: almashibdi – almashtirilibdi – almashinibdi: *Bilasizmi, - dedi Nosirov kuyunib, ... kolxoz sekretari besh marta almashinibdi* (A.Qahhor).

Analitik usul ham mavjud: o'zini-o'zi. orttirma nisbat – bajartiruvchi-bajaruvchi munosabatini aks ettiradi: *yig'latdi, kuldiridi*. Bunda: dir, -tir. Bularga – kaz sinonim bo'lishi mumkin. Farqlar ochilishi lozim. *Olaytirdi, chaqchaytirdidagi*–tir orttirma daraja emas.

-t, -dir/- tir sinonimiya: *to'lat, to'ldir*. - kaz - dir/- tir sinonimiya: *bitkaz, bitir, yurgiz- yurdir*.

M.Sodiqova: -kaz, -giz (-g'iz), -qiz – jonli so'zlashuv uslubiga xos. -r (o'tkar eski o'zbek tiliga xos. Majhul nisbat -il/-in. Uslubiy xoslanish mavjud. Rasmiy farmonlarda, buyruqlarda shuning uchun, tomonidan kabi ko'makchi va ko'makchili qurilmalar bilan birgalikda qo'llaniladi.

Birgalik nisbat qo'shimchasining stilistik o'ziga xosliklari haqida gapiradigan bo'lsak, *gapirishdi – gaplashdi, yoqalashgan – yoqalashgan, xayrlashdi –xayrlashishdi; yuvishishdi, tozalashishdi, tashishdi, ko'maklashdi* kabi so'zlardagi ma'no ottenkalariga e'tibor qaratamiz.

-sh: *tog'amlar kelishdi* hurmat ma'nosi hamda birgalik nisbatni bildiradi, *asabiylashdi* esa birgalik nisbat shakli emas.

Birgalik va majhullik ko'p hollarda yonma-yon qo'llanadi. Masalan, *almashdi, almashildi, almashindi, almashirdi, almashtirildi, almashtirishdi*, so'zlarini keltirishimiz mumkin.

Fe'ning bo'lishsizlikni ifoda etuvchi maxsus grammatik shakli mavjud bo'lib, u *-ma* shaklidir. Ammo bu ma'noni ifoda etishning boshqa vositalari ham mavjud: *-may, mas+edi* kabi shakllardan foydalaniladi. Bu esa ana shu vositalar o'rtasidagi funktsional chegaralanishlarni, sinonimik munosabatlarni aniqlash va ular keltirib chiqaradigan uslubiy bo'yoqlarni farqlash imkonini beradi. M.Sodiqova: *-ma* orqali ovutish, achinib gapirish, jon kuydirish, nasihat, himoya, muhofaza qilish, uqtirish, ogohlantirish, qat'iy tartibga chaqirish, man etish, istak, iltimos, iltijo, so'rash, ta'kid kabi modal ma'nolar ifoda qiladi. M.Sodiqova: kesimni bo'lishsiz shaklda qo'llash jonli nutqqa xos degan fikrni ilgari surgan. Bunday holda sinonimiya hodisasi sodir bo'ladi. Masalan, *-may, -masdan: qo'rqmay - qo'rqmasdan; -mas, -maydigan: gapirmas - gapirmaydigan; -magan/ -gan emas; -maydi/maydigan, -adigan/ydigan emas: kulmaydi - kuladigan emas* kabi misollarni keltirish mumkin. M.Sodiqova bu grammatik shakllarni jonli so'zlashuvda qo'llanilishini ta'kidlaydi. Ular alohida emas, balki ko'makchi fe'llar bilan birgalikda qo'llaniladi. Sinonimik munosabatda ikkinchi holat birinchi holat anglatadigan barcha ma'nolarni qamrab ololmaydi: *hali veri bormaydi – hali veri boradigan emas; maktabga bormaydi – maktabga boradigan emas Ko'rmaganman - ko'rgan emasman, qo'rqmaganman – qo'rqqan emasman*. Sinonimiya: *borgani yo'q - bormagan*. Sinonimiya: *kelasanmi – kelmaysanmi*. Ular o'rtasida, ya'ni bo'lishlilik va bo'lishsizlik o'rtasida tenglik paydo bo'ladi, lekin uslubiy noziklik mavjud. Mana bu narsa muhim: *bolasi tushmagur, yigit o'lmagur, qurib ketmagur*. Na. *Na kuldi, na qatra to'kdi yoshini – kulmadi, ko'z yoshi to'kmadi*.

Infinitiv shakl va ekspressivlik ottenkasi. *Na kitob bor, na daftar – kitob ham yo'q, daftar ham*. Shu o'rinda na va ham sinonimiyami? M.Sodiqova ham bo'lishsizlik ko'rsatkichlarining semantik bo'yoqlari va stilistik qo'llanish xususiyatlari keng ekanligi haqida fikr yuritgan. Tildagi bo'lishli-bo'lishsizlik oppozitsiyasida bo'lishsizlik ma'nosini ifoda etuvchi grammatik shakllarning

nafaqat o‘z ma’nolari doirasida, balki bo‘lishlilikni, tasdiqni ifoda etishda ham ishtirok qilishi uning uslubiy imkoniyatlari keng ekanligidan dalolat beradi. Misol uchun, *aytmay qo‘ymadi, gapirmay qo‘ymadi, yemay qo‘ymadi, olmay qo‘ymadi* kabi qo‘shma fe’llar tarkibida –ma ning takrorlanishi bo‘lishlilik ma’nosini keltirib chiqaradi. M.Sodiqovanning ta’kidlashicha, “Bo‘lishsizlik ma’nosi ba’zan bo‘lishsizlik shakllari qo‘llanmagan taqdirda ham ifodalanadi: intonatsiya ta’sirida, turli yuklamalar vositasida bo‘lishli shakldagi gaplar ham bo‘lishsiz ma’nolarni *bera oladi*. Bular ko‘proq ekspressivlik, modallik ma’nolarini bo‘rttiradi, ta’sirchanlikni oshiradi”³⁰. *Qani endi gap uqtirib bo‘lsa* (A.Qahhor).

M.Sodiqova xudo biladi, Ollo biladi, balki, ehtimol kabi ehtimollikni kuchaytiruvchi vositalar borligini ham ta’kidlaydi. Masalan, *kim biladi - bilmayman, kim bilsin - bilmayman, qayoqdan bilay – bilmayman*. Bular safini kengaytirish mumkin. Ammo ularning uslubiy qiymati (muvozanati) bir xil. Misol uchun, birinchi qismida kuchli, kinoya bo‘yog‘i bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari M.Sodiqova: “Bo‘lishsizlik, zidlash kabi mazmunlarni berishda aktiv qo‘llaniladigan bo‘lmasa, bo‘lmasin, bo‘lmasa-chi, qaramay, qaramasdan kabi bir qancha bo‘lishsiz “fe’l ko‘makchilar” borligini ham e’tirof etadi.

Madaniy muomala: aytolmaysizmi, berib turolmaysizmi kabi. *Kim senga aytdi yomon deb - yomon emas. Yo‘q emas – bor, nolimagan odam yo‘q – hamma noliydi. Gapirib bo‘pti – gapirolmaydi. Gapirib ko‘rsin-chi – gapirolmaydi – tahdid ma’nosi anglashiladi. Uylanganini ko‘ray - uylanmaydi, uylana olmaydi* M.Sodiqova akkilamay o‘l, gapirmay o‘l – gapirganing uchun o‘l ma’nosi. Fe’llarning semantik-uslubiy xususiyatlari. M.Sodiqova fe’llarni uch guruhga ajratib tahlil etgan. Bular harakat fe’llari, holat fe’llari va munosabat fe’llari hisoblanadi.

Harakat fe’llari. Muallif yurmoq fe’lini tahlil qilib, u yolg‘iz holda qo‘llanilganda yurish harakatidagi barcha usullarni, undagi ma’nolarni ocha olmaydi. Buning uchun tilda leksik vositalar (ravishlarni qo‘llash), morfologik vositalar (ravishdoshlar, ko‘makchi fe’llarni qo‘llash), sintaktik-uslubiy usullar

³⁰ Sodiqova M. Fe’l stilistikasi. –T.: Fan,1975. – 135 b.

(tasviriy yoʻllar bilan berish) ishga solinadi. “Yurish usullaridagi turlicliklarni, maʼno nozikliklarini ifodalashga xizmat etuvchi koʻmakchi feʼllarning oʻzi ham ayni vaqtda mustaqil feʼl vazifasida kelib, “yurmoq” feʼliga sinonimik variant boʻla oladi”, yoʻrgʻalab yurmoq – yoʻrgʻalamoq. Mana shu misol asosida tahlilni kengaytirish mumkin. Feʼl-soʻz oʻrtasidagi sinonimik munosabatni leksik uslubiyat boʻlimiga qoldirib, feʼl uslubiyati qismida feʼlga daxldor boʻlgan morfologik koʻrsatkichlar sinonimiyasi oʻrganilishi maqsadga muvofiq boʻladi. Ammo funktsional taqsimlanish masalasida feʼl soʻzlariga ham murojaat qilishga toʻgʻri keladi. Ekspressiv maʼnoning ifoda etilishida feʼl asosiy vazifani oʻz zimmasiga oladi. Ayni paytda, bu maʼnoning yuzaga chiqishida olmosh, yuklama, koʻmakchi kabi lingvistik vositalar majmuasi ham faol ishtirok etadi.

Holat ifodalovchi feʼllar haqida toʻxtalsak, holat feʼllari turgʻun birikmalarning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Munosabat feʼllari. Sodda feʼllar bilan koʻmakchili feʼllar oʻrtasida sinonimiya kuzatiladi. Ammo ularning ekspressivlik xususiyati bir xil emas. Beti qursin – qurib ketsin, oʻlsin- oʻlib ketsin, oʻldim-oʻlib boʻldim, oʻlib yuribdi, oʻlib qoldi.

Feʼlning semantik strukturasi murakkab hisoblanadi. Feʼl struktural jihatdan bir, ikki yoki undan ortiq soʻzdan iborat boʻlishi mumkin. Bir maʼno atrofida birlashadigan mana shu struktural farqlar oʻrtasida sinonimik munosabat boʻlishi mumkin.

M.Peshkovskiydan: “feʼl - gapning joni”, “soʻz turkumlarini fazoda harakat qilib yurgan planetalar deb faraz qilsak, feʼl ularning quyoshidir”³¹, - deydi. Harakat maʼnosi bir feʼl shakli va koʻmakchi feʼllar yordamida ham ifodalanishi mumkin. Koʻmakchi feʼllar tarkibidagi yordamchi feʼl harakat maʼnosini ifoda etmaydi, ammo ular qoʻshimcha maʼno ifolashga xizmat qiladi. Bu maʼnolar grammatik yoki uslubiy maʼno hisoblanadi.

Yordamchi feʼllarni A.Hojiyev uch guruhga boʻlib koʻrsatgan: bogʻlama vazifasini bajaruvchi, koʻmakchi va toʻliqsiz feʼllar. Ular orasida qoʻshma va

³¹ Hojiev A. Feʼl. – T.: Fan, 1973. - 192 b.

ko‘makchi fe‘llar uslubiy nuqtai nazardan ahamiyatlidir. Bu, ayniqsa, ularni bir ma‘noni ifoda etuvchi sodda fellar bilan taqqoslaganda yaqqol namoyon bo‘ladi. Fe‘llar ikki xil yo‘l – affiksatsiya va kompozitsiya usuli bilan yasaladi.

2.3. Holat fe‘llarining analitik shakllari

Fe‘lning funksional shakllarining asosiy qismini analitik shakllar tashkil etadi. Bu shakllarning ko‘makchi fe‘l va to‘liqsiz fe‘l ishtirokida hosil bo‘luvchi shakllari o‘ziga xos ahamiyatga ega.

Ko‘makchi fe‘llar harakatning turli xil tomonlarini ifodalovchi, bundan tashqari turli modal ma‘nolarni ko‘rsatuvchi shakllarini yasash uchun ham xizmat qiladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida butunlay ko‘makchi fe‘l sifatida qo‘llanadigan fe‘llar uchramaydi. Ba‘zi mustaqil fe‘llar ko‘makchi fe‘l vazifasini bajarib keladi va turli ma‘nolarni ifodalaydi. Ko‘makchi fe‘l bog‘lanib kelgan mustaqil fe‘l yetakchi fe‘l sanaladi: *avj ol- **ib** ketdi, avra- **b** qoldi, ajablan- **a** boshladi*. Ketdi, qoldi, boshladi fe‘llari ko‘makchi fe‘l bo‘lib o‘z mustaqil ma‘nosini yo‘qotib, harakatning davom etishi va boshlanishini ifodalovchi holat fe‘llari sanaladi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida quyidagi fe‘llar ko‘makchi fe‘l o‘rnida ham kela oladi: boshla, yot, tur, yur, o‘tir, bo‘l, bit, ol, ber, qol, qo‘y, chiq, bor, kel, ket, yubor, tashla, sol, tush, o‘l, o‘t, et, ko‘r, qara, boq, yoz.

Ko‘makchi fe‘l yordamida yasaluvchi analitik shaklning bir yetakchi va bir ko‘makchi fe‘ldan hosil bo‘lgan turi juda faol hisoblanadi. Ikki va undan ortiq ko‘makchili shakli kam qo‘llanadi. Birdan ortiq ko‘makchi fe‘lli analitik shakli ravishdoshning -(i)b, -a, -y affiksi yordamida birikuvchi ko‘makchi fe‘l ishtirok etsa, yetakchi fe‘lga oldin -(i)b affiksi yordamida birikuvchi ko‘makchi fe‘l, keyingisi -a, -y affiksi orqali birikuvchi ko‘makchi fe‘l qo‘shiladi. Masalan, *yayra- **b** tur- **a** qol, yaltira- **b** tur- **a** berdi*.³²

‘Aynan bir fe‘l bilan hosil qilingan analitik shakldagi ko‘makchi fe‘llar uyushiq bo‘lak vazifasida bo‘lsa, ko‘makchi fe‘lning bir marta, ya‘ni ketma-ket

³² O‘zbek tilining izohli lug‘ti. www.ziyo.uz.kom kutubxonasi.5- tom 30- 32 b.

qo‘llanmagan holda uyushiq bo‘laklarning eng oxirgisi bilan qo‘llanishi kuzatiladi: *Vaqt o‘tgan sari mehmonlar bezovtalanib, zerikib, xijolat tortib qolishdi.* Ushbu misolda bezovtalanib, zerikib, xijolat tortib yetakchi fe‘l, qolishdi fe‘li esa ko‘makchi fe‘l bo‘lib, o‘zidan oldin uyushib kelgan barcha yetakchi fe‘llarga taalluqlidir.

Ko‘makchi fe‘llarning analitik shaklini hosil qilishda qo‘llanish imkoniyati har xil. Ularning ba‘zilari barcha fe‘llar bilan birika olsa, boshqalari esa sanoqli fe‘llar bilan birikish imkoniyatiga ega. Masalan, boshla ko‘makchi fe‘li hamma fe‘llar bilan birika olsa, yoz ko‘makchi fe‘li *quvonmoq, tekshirmoq, o‘smoq* kabi fe‘llar bilan birika olmaydi³³.

Shart mayli –sa qo‘shimchasini olgan fe‘l shakli shart ma’nosini ifodalaydi. Bo‘yoqlari: istak, xohish, orzu, iltimos. Lekin bilib qolsam, ko‘radiganingni ko‘rasan, deyilsa, fe‘l shakli ularning birontasini ham ifoda etmaydi, balki so‘zda ekspressiv bo‘yoq yuzaga keladi. - sa shaklli fe‘llar bilan birga shoyad, zora, qani, qani endi, koshki, koshki edi, nima qilarkan, nima qilarkin-a kabi yordamchi so‘z va iboralar qo‘shilib ishlatilsa, ekspressivlik kuchayadi.

- *sa ham mayli, -sa bo‘ldi, -sa bas, -sa bo‘lgani* kabi qoliplar ham ekspressivlikni kuchaytiradi.

Shoyad shunday bo‘lsa! Shoyad! – Mavlono Muhiddin, dilida tug‘yon, ko‘z oldida qandaydir tuman, go‘yo kalima keltirayotganday "shoyad" so‘zini takrorlay- takrorlay, rasadxonaga yetganini ham bilmay qoldi.

Gumon: *Millioner bo‘lmasa, "Chayka"ni qayerdan oladi bular! Hushingni joyiga keltirib qo‘ymasam, yurgan ekanman! SMERSH- chilar jasorat ko‘rsatmasa, kim bilsin, nima bo‘lardi bu yog‘i!*

- sa nima qipti? –sa nima bo‘pti?

—*Tinchlik bermasa nima qilay? Yozug‘i shu bo‘lsa nima qilsin!*
(O‘.Hoshimov.) - *Kunjara bersam, yemasa nima qilayin? Buni sovet tuzumi dushmanlari eshitib qolsa nima deydi? Birortasi yig‘lab-yig‘lab, yong‘oq ostida...*

³³ Shoabdurahmonov Sh, Asqarova M, Hojiyev A, Rasulov I, Doniyorov X. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Tashkent – O‘qituvchi - 1980. 381-400 b.

uxlab qolsa nima bo'ladi? Qafasda yashayotgan kaptarni qo'yib yuborsa nima bo'ladi? —Makkajo'xori bo'lsa nima bo'пти? — Sobiq bo'lsa nima qipti, sobiq bo'lsa nima qipti? (T.Malik).

Ajablanish, hayratlanish, hayajonlanish, tutoqish, kinoya, masxaralash, o'kinish, kuyinish, afsuslanish nahotki, muncha/buncha elementlari yordamida kuchaytiriladi. *Nahotki, shu mittigina keta balig'ichalik bo'lmasak? "Nahotki, partiya tashkilotlari befarq qaraydi? - o'yladi. Botir firqa. — Nahotki, kommunistlar sukut saqlaydi?" (T.Malik) – "Nahotki, partiya tashkilotlari befarq qarasa? - o'yladi Botir firqa. — Nahotki, kommunistlar sukut saqlasa, bular buncha baqiradi?" Bular buncha baqirmasa? (T.Malik)* Fe'ning mayl shakllari o'zidagina uslubiy bo'yoqlarni anglab olishi qiyin kechadi. Bu bo'yoqlar butun gapdan anglashiladi. Fe'ning mayl shakllari esa bu ma'noni kuchaytirishi mumkin.

Gumon, shubha, taxmin, hadiksirash ma'nolari bordi-yu, agar, birdan kabi yordamchi vositalar yordamida amalga oshiriladi. *Bordi-yu, ota-onasi, yor-birodarlaridan duo yoxud istig'for borib qolsa, bu marhum uchun dunyodagi barcha narsalardan mahbubroq bo'ladi.*

To'siqsizlik ma'nosini beruvchi -sa bo'ladi shakliga e'tiborimizni qaratamiz, *Mana endi pok vijdon bilan Xurshidabonuni olib o'z yurtiga ketsa bo'ladi. Bu qop-qopa harflardan qanday qutulsa bo'ladi?* Buning sinonimi sifatida: -sh mumkin shaklini olish mumkin. Misol sifatida, *Lekin ayrim hujayralarni oddiy ko'z bilan ham ko'rish mumkin. Qovun, tarvuz, pamidor singari o'simliklarning meva eti hujayralarini lupa yordamida ko'rish mumkin.* S.Mustafaevning "Botanika" darsligidan olingan betlik parchada o'n sakkiz marta qo'llangan. Ularni tamoyillar deb atash mumkin. R.Valijonov va boshqalarning "Menejment asoslari" kitobidan olingan o'ttiz to'qqiz betlik parchada o'n to'qqiz marta qo'llanganligi uning ilmiy matnlar uchun xos ekanligidan dalolat beradi.

-samikin/ samikan/ sami ekan. *O'zidan so'rasammikin? Yo bir Moskvaga borib kelsammikin? Kampirga aytsammikin? Chin-da, bitta meni kutib o'tiradimi? – dedi. – endi qaytib ketaversammikin?*

- **sa kerak:** *Oftob botgan bo'lsa kerak, tevarak qorong'ilashib qolgan, havo sovib, yana kechagiday etni junjiktiruvchi izg'irin boshlangan edi. U ham soqolini tutamlab, bir nuqtaga tikilib o'tirar, o'z yurtini eslab, o'ksingan bo'lsa kerak, so'nik yuzida teran bir mahzunlik aks etardi. Tong yaqin bo'lsa kerak, har joy-har joyda xo'rozlar qichqirar, itlar hurar, eshaklar hangrardi.*

- **sa ham:** *Tun oysiz bo'lsa ham, yulduzlar aks etgan firuza gumbazlari allaqanday ko'kish jilo taratib, g'alati yaltillab turardi*

- **sa bo'ladimi:** *Petr Perviyni generali mana men Kutuzov deb, boshimga bir solsa bo'ladimi? (T.M). Devor orasidan sirg'alib chiqsa bo'ladimi? Anavi masala bo'yicha indinga borsa bo'ladimi? – qiyos. Xuddi shuning ustiga anavi ahmoq kelib qolsa bo'ladimi? Ko'cha supurib turgan joyida tutib qolsa bo'ladimi? (O'.Hoshimov).*

- **sa mayli:** *Boshim hech chiqmasa mayli, malomat birla bo'htondan, / Fido jonimni qildim yo'lingga, mayli, uvol bo'lsam. (H.Olimjon). Sen uchun ochilgan, senga deb uzdim, / Ol, — deding,— qo'lingda so'lsa mayliga (Zulfiya. Hijron kunlarida). - sa edi: **Kimdandir qo'rquv, nimadandir qo'rquv:** gap tegib qolmasa edi. Shov-shuv bo'lib ketmasa edi. Xo'jayin bilib qolmasa edi. Reviziya kelib qolmasa edi. Oxiri voy bo'lmasa edi. (T.Malik). Agar feodalizm zamonida bo'lsa edi, Dilyaday ayollar... biror boyni yo o'ninchi, yo o'n beshinchi xotini bo'lar edi, — dedi Botir firqa. — Qayta quruvchilar... kulmasa edi, deyman- da? Shuni hayotida suitsid sodir bo'lmasa edi, deb qo'rqaman. (T.Malik).*

Payt ma'nosi: *Yoniga yugurib borsam, dadam g'oyib bo'lib qopti. (O'.Hoshimov). Maqsad, niyat ma'nosi: Nasib etsa, o'z yurtimga omon-eson borsam, Shahnoza qizimning qo'lidan albatta osh eyman. Xudo nasibamni qo'shib omon eson borsam, kelinimni peshonasidan o'pib, yana bir karra oq fotiha beraman. (O'.Hoshimov).*

Boshqa ma'no: *Maylimi borsam?(O'.Hoshimov). Afg'onistonga yuborsam bo'larkan – afsuslanish (O'.Hoshimov). Bo'lsa: Kadr bo'lsam, qonsa chanqoq o'lkam talabi (Zulfiya. Qardosh qizga).*

Uyli bo'lsa, yayrab yolchisa, / Yayraganin o'lmayin ko'rsam. (Zulfiya. Hojar). Tun oysiz bo'lsa ham, yulduzlar aks etgan firuza gumbazlari allaqanday ko'kish jilo taratib, g'alati yaltillab turardi

Maqsad mayli. -moqchi: *Ammo... sening umringga zavol bo'lmoqchi emasmen. Ali Qushchi eshikni ohista yopib, orqaga qaytmoqchi bo'ldi. Ali Qushchi "ha, mulohaza qilib ko'rdim",- demoqchi edi.(O.Yoqubov) -man deb: -Sovet tuzumi ana shu beshinchi karomatda...qosh qo'yaman deb, ko'z chiqarib qo'ydi! (T.M). Lekin uni bu ahvolda ko'raman deb,boshida eski kuloh, egnida juldur janda, soch- soqoli o'sib ketgan bir devona qiyofasida ko'raman deb,o'ylamagan edi. (O.Yoqubov). Zargar uning aytganini qilaman deb, bu uqubatga giriftor bo'ldi. Ali Qushchi shu sovuq bo'yrada yotaman deb oyoqdan ayrildi...- e'tibor berilsin (O.Yoqubov).*

- sin uchun: *Yana qochib chiqish qulay bo'lsin uchun... eshik oldirog'idan joy oldi. Yana yashirgan zeb- ziynatlari bilinsin uchun oyoqlarini erga urmasinlar! Botir firqa kulib yubormasin uchun — kaftini og'ziga qo'ydi.(T.Malik). - sin deb: – Dafn etdik! – dedi. –Bir bandai mo'min ko'rmasin deb, Madrasa hovlisining bir burchiga erlatdim, pushtipanoh... Zero, musulmalar ham o'qisin deb, ularni yo'ldan urib, gunohga botgandur! Men zambaraklardan bir yo'la yigirmatadan o'q, otilsin deb buyruq berdim, xolos! – maqsad mayliga o'xshamaydi (T.Malik). Gumon-taxmin mayli. -r(ar): bilsa bilar, bilmasa xudo biladi. -mikin: Yo boshiga tushgan tashvish bilan bo'lib, shogirdini chaqirgani yodidan ko'tarildimikin?.. Yo uni chaqirtirgani hazratlarining yodidan ko'tarildimikin? Yo u ham Mirzo Ulug'bekning fojiali taqdirini eshitib, o'ylanib qoldimikin? (O.Yoqubov).*

-dir/ -dur: *Bu borada siz hazratimning qilgan xizmatlari shunday ulug'dirkim, bunga shak-shubha yuqdir ... – bu misol qiyos uchun. Balki janob undan norozi bo'lgandir yo bil'aks, bu ikki oyda qilgan yumushlaridan hisob so'ramoq maqsadidadir? U o'z qiblagohi uchun xun olmoq azmida qilgandur bu ishni! Xo'sh, qay ko'chada yotgandur oltin-u javohirlar? Demakkim, arshi a'lo hisoblanmish osmoni falakni ummonga, olloning shamchiroqlarini baliqlarga*

o'xshatmoqni ham o'shal betavfiq, vohidi zamon o'rgatgandur sizga?
(O.Yoqubov).

- **mas:** *Agar mavlono Muhiddin Ali Qushchiga o'xshab, o'z so'zi, o'z e'tiqodida qattiq turganida shahzoda, ehtimol, boyagidan ham darg'azab bo'lar, balki, uni jallodga topshirishdan ham toymas edi.- gumon bu erda balkisiz shakllanmaydi* (O.Yoqubov).

- **ga o'xshaydi:** *Go'yo dorussaltana Samarqand tahlika ostida qolganini odamlargina emas, parranda va darrandalar ham sezganday, na qushlarning sayrashi eshitiladi, na qo'y-qo'zilarining ma'rashi! Hatto itlar ham pana-panaga kirib ketganga o'xshaydi. Filhaqiqat, bu so'zda bir hikmat borga o'xshaydikim, kimki u donishi jahonga g'animlik qilsa, holi voy bo'ldi.* (O.Yoqubov). — *Janoblar, aftidan, keksa avlod osonlikcha taslim bo'lmoqchi emasga o'xshaydi. Keksav avlod osonlikcha jon bermoqchi emasga o'xshaydi! — dedi.* (T.Malik).

- **sa kerak:** *U ham soqolini tutamlab, bir nuqtaga tikilib o'tirar, o'z yurtini eslab, o'ksingan bo'lsa kerak, so'nik yuzida teran bir mahzunlik aks etardi. Tong yaqin bo'lsa kerak, har joy-har joyda xo'rozlar qichqirar, itlar hurar, eshaklar hangrardi. Bu safar hazrat huzurida mu'tabar bir zot bo'lsa kerak, ichki va tashqi hovlidagi muridlar oyoq uchida yurishar, bir-birlarining quloqlariga shivirlashib so'zlashar, turnaqator bo'lishib, oshxonadan ichkariga kumush barkashlarda ovqat tashishar edi...* (O.Yoqubov). *Menimcha, bolasi bo'lsa kerak, bag'riga bisib yotibdi. - endi... endi, gap bunday, — dedi Botir firqa. — Xabarlaringiz bo'lsa kerak, anavi suv bo'yida bir... eskilik sarqiti bo'lar edi. Ismi sharifidan... arab shayxlaridan bo'lsa kerak* (T.Malik).

- **shi mumkin:** *Rost, bir oz pul yo tilla bo'lsa zarar qolmas edi, lekin tillani yolg'iz shahzoda in'om etishi mumkin. balki, shekilli, ehtimol, xudo biladi, kim biladi so'zlari ishtirok etadi. Balki janob undan norozi bo'lgandir yo bil'aks, bu ikki oyda qilgan yumushlaridan hisob so'ramoq maqsadidadir? Ammo balki hamma vaqt ham bun ma'noi beravermaydi: Agar mavlono Muhiddin Ali Qushchiga o'xshab, o'z so'zi, o'z e'tiqodida qattiq turganida shahzoda ehtimol boyagidan*

ham darg'azab bo'lar, balki uni jallodga topshirishdan ham toymas edi.

(O.Yoqubov)

Darhaqiqat, fe'lning analitik shaklidagi to'siqsizlik ma'nosini beruvchi -savositasi istak, xohish, orzu, iltimos kabi bo'yoqdorlikni ifodalaydi.

III BOB. HOLAT FE'LLARINING STILISTIKASI

3.1. Holat fe'llarining uslubiy xoslanishi

L.G.Barlas “Russkiy yazik. Stilistika” kitobida fe'l turkumi qo'llanish ko'lamining naqadar kengligini ko'rsatish maqsadida ularning uslublararo taxminiy qo'llanish chastotasini beradi va ularning badiiy uslubda rasmiy uslubga nisbatan 2,5 baravar, ilmiy uslubga qaraganda 1,7 marta ko'p qo'llanishini ta'kidlaydi.³⁴

Shuningdek, ommabop va so'zlashuv uslubida ham fe'llardan samarali foydalaniladi. Ilmiy uslubda II shaxs birligi va ko'pligi qo'llanilmaydi. I shaxs birligi ham qo'llanilmaydi, ko'pligi esa qo'llaniladi, ammo o'z ma'nosida emas. Nega ilmiy uslubda men o'rnida biz qo'llaniladi. Buni biz odatda kamtarlik ma'nosida sharxlaymiz. L.G.Barlas esa buni muallif subyektivligidan ko'ra obyektivligini ko'rsatishga xizmat qiladi, deb izohlaydi. Ayrim fe'l zamonlarining ilmiy uslubga xoslanishini ham shu tarzda izohlaydi.

Rasmiy uslubdagi matnlarda I va II shaxs shakllari deyarli uchramaydi. Bu matnlar uchun fe'lning noaniq (majhul nisbat) shakllari xos. Rasmiy va ilmiy nutqlarda fe'lning hozirgi zamon shakllari, badiiy nutqda esa o'tgan zamon shakllari mahsuldor. Ammo ular ham o'zaro farqlanadi. Ilmiy uslubning hozirgi zamon ko'rsatkichlari umumiy ma'nosini kasb etsa, rasmiy uslubda bu ma'nolar aniq ko'rsatiladi. (Kodekslardan misollar keltirish mumkin). So'zlashuv nutqida fe'l zamonlari shakllari teng proporsional. Badiiy nutqda hozirgi zamon hikoya fe'li shakli keng qo'llaniladi va ilgari bo'lib o'tgan voqea haqida kitobxonda go'yo hozir bo'lib o'tgandek tasavvur paydo qiladi. Badiiy nutqdagi xuddi shakl so'zlashuv nutqida farq qiladi va shuning uchun ular qiyoslanishi lozim. Chunki og'zaki nutqda so'zlovchining bevosita ishtirok etishi nutq bo'yoqsiga ta'sir qiladi. Badiiy nutqda esa so'zlovchi yoki bayon etuvchi bilan voqea o'rtasida jonli aloqa yo'q.

34. Barlas L.G. Russkiy yazik. Stilistika.– M.: Prosveshenie, 1978. – 256-b.

Ommabop uslubda muallif “men”i bevosita ishtirok etadi, bayon juda aniq beriladi. Bayonning hozirgi zamon shaklida berilishining badiiy ifoda uchun ham qulaylik tomoni bor. Ushbu zamon shakli beradigan emotsional ekspressivlikni o‘tgan zamon shakli bera olmasligi mumkin. Hozirgi zamon shakli beradigan emotsionallik badiiy va so‘zlashuv uslublari uchun xarakterli. Hozirgi zamon shakli kelasi zamonni ifodalashi ham mumkin. So‘zlashuv nutqida o‘tgan zamon shakli kelasi zamonni ifodalashi mumkin: Xo‘p, men ketdim - Xo‘p, men ketay kabi.

O‘tgan zamon shaklini qo‘llash ilmiy va rasmiy uslublarga xos. O‘timli-o‘timlilik shakllari qo‘llanilishi ham funktsional jihatdan farqlanadi. Rozental’ D.E: ayrim fe’llar semantik sabablarga ko‘ra I-II shaxs birlik va ko‘plik qo‘llanilmaydi: zanglamoq kabi. Chunki bu kabi fe’llar jonivorlarga, o‘simlik olamiga, tabiat hodisalariga nisbatan qo‘llaniladi. Bu kabi fe’llarning shu shaxslarda qo‘llanilishi obrazlilik talabi bilan (Misol sifatida jonlantirish, ritorik so‘roq kabilar) amalga oshirilishi mumkin. Ba’zi fe’llarning shaxs doirasida qo‘llanilishi semantik jihatdan chegaralangan. G‘alaba qilmoq. Nostrifikatsiya qilmoq, kompyuterlashtirmoq. Qo‘llanilishi eskirgan fe’llar ham bo‘lishi mumkin. Ayrim fe’llar bir zamon doirasida ikki xil ma’noni anglatishi mumkin. Fe’lning shaxs ko‘rsatkichlari o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘ladi. Bu o‘rinda aytiladigan gaplar xuddi olmoshlardagi singari bo‘lishi mumkin. Misol uchun, ko‘plikning birlik o‘rnida qo‘llanilishi: *qayd qilamiz, ta’kidlaymiz* kabi. Ularning ilmiy uslubga xosligi; 2-shaxs birligining 1-shaxs birligi o‘rnida qo‘llanilishi: *bir jahon og‘ushida sezasan o‘zingni (Zulfiya)*; 3-shaxs birligining 1-shaxs birligi o‘rnida qo‘llanilishi: *O, odam, senga gapirayapti, qulog‘ingga tom bitganmi!*; 3-shaxs birligining 2-shaxs birligi o‘rnida qo‘llanilishi: *yana uning baqrayib turishini qara!* kabi; 1-shaxs ko‘pligining 2-shaxs ko‘pligi o‘rnida qo‘llanilishi: *mana biz qanday odamlarmiz!* 2-shaxs birligining 2-shaxs ko‘pligi o‘rnida qo‘llanilishi: *Ikki qator bo‘lib saflan!*; 3-shaxs ko‘pligining 3-shaxs birligi o‘rnida qo‘llanilishi: *nozik ko‘ngillari yana nimani xohlaydilar, a!* Bu sinonimik munosabatlar zamon ko‘rsatkichlari o‘rtasida ham sodir bo‘ladi: hozirgi

zamonning o'tgan zamon o'rnida: (taxminan) *borayapti, kelayapti* kabi. Bu (badiiy)bayon uchun eng qulay usul hisoblanadi.

Hozirgi zamonning kelasi zamon o'rnida qo'llanishiga misol keltiramiz, *bugun kechasi poyezdda ketayapman, ertaga ertalab samolyotda uchayapman* kabi. o'tgan zamon shaklining kelasi zamon ma'nosida qo'llanishi: *men ishga ketdim, sen esa bolani bog'chaga olib borib, keyin ishga o'tasan;* kelasi zamon shakli hozirgi zamon ma'nosida: masalan, *it huradi, karvon o'tadi;* kelasi zamon shakli o'tgan zamon ma'nosida: *ketayapman, ketayapman, yo'lning hech oxiri ko'rinmaydi.* Fe'l infenitiv shaklining zamonlar bilan sinonimik munosabatini ham tahlil qilish lozim.

Fe'l mayllaridagi sinonimiya. Fe'l mayllaridagi ma'no yaqinligi ularning sinonimiyasiga asos bo'ladi. Buyruq-istak maylining boshqa fe'l mayllari o'rnida qo'llanishi. Bu esa istak, majbur bo'lish, zarurat kabi turli xil bo'yoqlarni keltirib chiqaradi. Buyruq-istak maylining o'z doirasida ham turli xil ekspressiv bo'yoqlar yuzaga kelishi mumkin.

Qat'iyat o'timli-o'timsiz o'rtasida ham farqlanadi: *bajaringlar, bajar.* (ushbu misoldagi *-lar* qat'iyatning yumshashiga ta'sir qilishi mumkin. Chunki ko'plikni *-ing* ado etmoqda, uni yana ta'kidlashga hojat yo'q. U tufayli ohang ham o'zgarishi mumkin. Xuddi shuningdek, unga qo'shilgan *-chi* yuklamasi ham ohangga ta'sir qiladi, buyruqni yumshatadi. *-gin* ham alohida bo'yoqlarni keltirib chiqaradi. Shu holatlar tahlil etilishi lozim. *Yuringlar, yuraylik* kabi holatlarni ham solishtirib ko'rishimiz mumkin.

- *ma* qo'shimchasi harakatni bajarmaslikka da'vat etish bilan birgalikda ogohlantirishi, ehtiyotkorlikka chaqirishi ham mumkin. Buyruq-istak mayli ijro mayli ma'nosida: *kun bo'yi dalada ishlaysan, kechqurun charchab uyingga kelasan, uyda esa seni kutib oladigan odam yo'q.* Fe'lning o'timli-o'timsizlik shakllari o'rtasida ham sinonimiya mavjud. Ammo fe'llarning bu shakllarda

berilishi ma'no bo'yoqlariga ko'ra farqlandi. Funktsional jihatdan ham farqlanishi mumkin.³⁵

Fe'llarda juftliklar bo'lishi mumkin: slisal-slixal kabi. Ular ham funktsional jihatdan farqlanadi. Infinitiv ko'rsatkichlari *-moq* va *-(i)sh* o'rtasidagi sinonimik munosabat ham qiziqarli material beradi. O'timli va o'timsiz fe'llar o'rtasida ham sinonimiya mavjud. Ravishdoshlarda ham sinonimiya hodisasi bor. Fe'l turkumida shakllarning sinonimik munosabati taraqqiy etganligi ushbu so'z turkumining uslubiyresurslari ko'p ekanligidan dalolat beradi. Undagi barcha kategoriyalar deyarli o'z variantlariga ega ekanligi avval ham bir o'rinda aytilgan edi. Ayrim fe'l shakllarining funktsional xoslinishi u bilan birgalikda kelgan boshqa elementlarga ham, ko'makchilarga ham bog'liq bo'ladi.

Fe'l mayllarining ko'p ma'noliligi va sinonimiyasi haqida so'z yuritadigan bo'lsak, buyruq mayldagi bo'yoqlar qat'iy buyruqdan iltimosgacha bo'lgan oraliqda bo'lishini kuzatishimiz mumkin. Bu hodisani graduonimiya hodisasi deb ta'riflanadigan ma'no ottenkalarining darajalanishi deb qarash mumkin. Ohang esa unga qo'shimcha ekspressivlik va emotsionallik bag'ishlaydi. Emotsional-ekspressivlik darajasi bu fe'llarning o'timli o'timsizligiga ham bog'liq bo'ladi. Masalan, o'timlilik qat'iyatni ifoda etadi, shuning uchun rasmiy uslub uchun xos bo'ladi. Boshqa uslubda bu tarzda qat'iyatni ifoda eta olmasligi mumkin. Rasmiy va badiiy uslubdan misollar solishtiriladi. O'timsiz fe'l esa qat'iyat, buyruqdan ko'ra iltimos va maslahat bo'yoqlarini beradi.

Buyruq-istak maylining o'timsiz shaklidagi keng semantik imkoniyatlar ularning barcha uslublarda baravar qo'llanilishini taqozo qiladi. *Uyga borib, hammamiz biroz dam olamiz, keyin dars tayyorlaymiz, dedi o'qituvchi. Hamma uyga borib biroz dam oladi, keyin dars tayyorlaydi.* (Mayl va shaxs jihatdan tahlil qilish uchun). Buyruq maylidagi so'z harbiylarning tilida

³⁵ Bondaletov V.D. i dr. Stilistika russkogo yazika. – M.: Prosveshenie, 1989. - 223 S.

uchraydigan turli xil komandalarda me'yor sanalsa, oddiy muloqot jarayonida qo'pollikday tuyuladi. Masalan, tayyorlan, o'gril kabi.

Zamon shakllarining ko'p ma'noliligi va sinonimiyasi haqida fikr yuritadigan bo'lsak, bu morfemalarda ya'ni hozirgi zamon shaklida ilmiy va ommabop uslublarda etakchilik qiladi. Hozirgi zamon shaklining o'tgan va kelasi zamon ma'nolarini berishi stilistik jihatdan ahamiyatlidir. Bular so'zlashuv, badiiy va ommabop uslublarga xos. Bu ham ma'lum uslubiy maqsadlar bilan bog'liq. Misol sifatida, voqeani hozir bo'layotganday qilib, ishonarli tarzda, jonlantirib hikoya qilish, muhimligini ta'kidlash maqsadida va boshqa intilishlar. Ba'zan ikki zamon shakli uyg'unlashtiriladi. Hozirgi zamon shaklini kelasi zamon ma'nosida qo'llashda ham ma'lum ishora bor. Voqeaning sodir bo'lishiga ishonch qat'iy bo'lgandagina shunday qilinadi. Badiiy nutqda o'tgan zamon fe'lining chastotasi balanddir.

Sinonimlarga misol keltirib o'tsak, hozirgi va o'tgan zamon kelasi zamon, kelasi zamonning hozirgi zamon o'rnida kelishi katta hissiy-ekspressiv bo'yoq beradi: *O'z onasini, vatanini kim sevmaydi!*; kelasi zamonning o'tgan zamon ma'nosini berishi: *titrayman hamohanglarni jimgina.* (A.Oripov)

Fe'ning shaxs va son shakllaridagi ko'p ma'nolilik va sinonimiya. 1-shaxs birlik manosini o'zining asosiy vazifasidan tashqari 1-shaxs ko'plik shakli: *Ilmiy uslubda: fikrimizni isbotlashga urinib ko'ramiz*; 2-shaxs birlik shakli: *bir jahon og'ushida sezasan o'zingni*; 3- shaxs birlik shakli: *Senga joyingdan tur deyapti.*

Sifatdosh va ravishdoshlar, asosan, kitobiy uslublarda – rasmiy, ilmiy va ommabop uslublarda qo'llaniladi. Ular uslublararo quyidagicha taqsimlanadi: kitobiy uslublarda – kitobiy va neytarllari; og'zaki uslubda – neytral, ozg'aki, jonli tilga xos. Sifatdoshlar va ravishdoshlarning variantlari ularning eskirgan shakllari va hozirgilari o'rtasida yuzaga kelgan.

Ilmiy adabiyotlarda fe'l zamonlari uchta ekanligi ko'rsatiladi. Bu borada olimlarning qarashlarida ziddiyat yo'q. Ammo ularning har birining ichki bo'linishlariga bo'lgan munosabatda turli xilliklar, bir- biriga qarama-qarshi bo'lgan fikrlar uchraydi. Ammo o'zbek tilshunosligida 40-yillardan hozirgacha

davom etib kelayotgan bu munozaralarga munosabat bildirish bizning vazifamizga kirmaydi. Chunki uslubiyatni ushbu uch zamon – o‘tgan, hozirgi va kelasi zamon o‘rtasidagi o‘zaro ko‘chishlar va bu ko‘chish jarayonida yuzaga keladigan emotsional-ekspressiv bo‘yoqlar, zamonlarning grammatik ko‘rsatkichlari o‘rtasida sodir bo‘ladigan sinonimik munosabatlar hamda ularning uslublararo funksional xoslanishlari qiziqtiradi. Shuning uchun ham fe‘lga daxldor bo‘lgan til faktlarini ana shu nuqtai nazardan tahlil qilamiz. M.Sodiqova “Fe‘l uslubiyati” asarida fe‘l zamonlarining o‘zaro almashinib qo‘llanishiga nisbatan “garchi mantiqqa zid bo‘lsa-da”, degan jumlaning ishlatilishi (25)³⁶. Ammo bu almashinib qo‘llanishda mantiqqa ziddlikni, til nuqtai nazardan olib qaraganda me‘yorning buzilishini kuzatmaymiz. Ma‘lum bir fe‘l shakli ma‘lum bir matnda o‘zi anglatishi lozim bo‘lgan asosiy zamon doirasidan tashqariga chiqib, boshqa zamon ma‘nosini ham anglatishga qodir bo‘lgan ekan, demak bu ikki hodisadan dalolat beradi: ikkinchi ma‘no fe‘lning zamonini ko‘rsatish tabiatida yo avvaldan bo‘lib, keyinchalik yo‘qolgan va yana qayta tiklangan yoki uning zamoni anglatishi siljishda ro‘y berib, imkoniyati kengaygan.

Hozirgi tilimizda fe‘l o‘zining asosiy zamoni ko‘rsatish ma‘nosidan tashqari ikkinchi zamon ma‘nosini ham bildirishi til taraqqiyoti, uning uslubiy imkoniyatlarining yana ham kengaya borayotganidan dalolat deb tushunamiz. *Negaki, ertaga Sochiga uchaman – ertaga Sochiga uchayapman* deyilganda, nafaqat, zamonda farqlar, balki ifodada ham uslubiy nozikliklar mavjud. Fe‘lning hozirgi zamon shaklida berilishi aynan ana shu ma‘no nozikligi bilan bog‘liq, ya‘ni uchaman deganda fikr o‘ziga nisbatan qat‘iy hukm tarzida aytilayotgan bo‘lsa, uchayapman bu qat‘iyat va hukm yo‘q. Unda so‘zlovchining adresatga o‘zi amalga oshirishi lozim bo‘lgan harakati to‘g‘risida xabar ma‘nosi bor, xolos. Yoki bo‘lmasin, *Ahmad zavodda ishlaydi* degan gapda fe‘lning kelasi zamon shaklida berilishini olib qaraylik. O‘tgan zamonda Ahmad zavodda aniq bo‘ladi. Hozirgi zamon shaklini qo‘llab, *Ahmad zavodda ishlamoqda/yotir/yapti* deydigan bo‘lsak, aniq bir payt, ya‘ni hozir nazarda tutiladi. Gapdan uning avval ishlagan,

³⁶ Maqsuda Sodiqova «Fe‘l stilistikasi»

ishlamaganligi ma'lum bo'lmasdan qolmoqda. Gapda fe'ning kelasi zamon shaklida berilishida harakatning har uch zamonda davomlilik bo'yog'i mavjud va shu ma'noda so'zlovchining bayondan ko'zda tutilgan muddaosiga mos kelishi mumkin. Bundan tashqari matnni, ya'ni nutqiy vaziyatni ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Shu ma'noda bir zamon o'rnida ikkinchisining keltirilishida ham muayyan uslubiy maqsad nazarda tutilganligi haqida xulosa chiqarish noto'g'ri bo'lmaydi. O'tgan zamon ma'nosining kelasi zamon shaklida berilishi ma'lum uslub bilan bog'liq. Bo'lib o'tgan voqea-hodisalarni hikoya qilish tarzi kelasi zamon shaklini ishlatishga yo'l qo'yadi. Shuning uchun ham badiiyat bilan bog'liq janrlarda, Misol sifatida, xalq og'zaki ijodining ertak janrida, hikoyachilik va romanchilikda kelasi shaklidan foydalanish xos xususiyat sanaladi. Ushbu zamoni qo'llashning uslubiy ahamiyati shundaki, u bo'lib o'tgan voqea-hodisani haqida aniq ma'lumot berishdan ko'ra, bu hikoya jonli usulda, go'yo hikoya qiluvchi ham shu jarayonning faol ishtirokchisi sifatida beriladi. Fe'ning bu shaklini kuchaytiruvchi vositalar ham gapda ishtirok etishi mumkin. Goh-goh, bir kabi so'zlar, takror usulini M.Sodiqova ana shunday vositalar deb hisoblaydi.

Shu vazifani hozirgi zamon shakllari bajarishi ham mumkin. Tilda shunday birliklar mavjudki, ularning zamon ko'rsatkichlari ma'nolarni farqlash nuqtai nazaridan ahamiyatli bo'lmaydi. Frazologik birliklar, maqollarni ana shunday sintaktik qurilmalar qatoriga kiritish mumkin. Chunki ular mazmunan barchaga qaratilgan bo'ladi. M.Sodiqova edi to'liqsiz fe'li haqida quyidagilarni yozgan: "edi to'liqsiz fe'li turli xil shakllarga qo'shib, subyektning obyektga, obyektiv borliqqa bo'lgan munosabatini, psixologik holatini, ekspressivlik ma'nolarini ifodalaydi, bunda zamon ma'nosi ko'pincha umumlik holatida bo'ladi".

Yuklama uchun. M.Sodiqova "Bu shakl yuklama (oxirida keladi) yoki kelishik qo'shimchalari (birinchi komponentga qo'shiladi) olgan holda qo'llanib, ekspressiv holat – kutilmaganlik ma'nolarini bera oladi: *U bedaning orasini ocha boshlagan edi- ki, to'satdan ovoz eshitildi* (O.Yoqubov)³⁷.

³⁷ Sodiqova Maqsuda. Fe'l stilistikasi. –T.: Fan,1975. – 123 b.

-Sizdaqa... jonon qizlardan bir nechtasini bizning konservatoriyamizga olib borib qo'yishganda edi... - dedi yigit ("Sharq yulduzi"). -mi edi yuklamasi bilan kelgan so'zlar turli-tuman shakllarga ega bo'lishi mumkin: -armi+edi, -sami+edi, -ibmi+edi (boruvmidi – toshk.shev.), -sinmi+edi, -moqchimi+edi, -ganmi+edi; kerakmi edi, bormi edi, yo'qmi edi va b.

Kontekstga qarab, bu shakllar oddiy so'roq, ritorik so'roq ma'nolarini, ekspressiv-emotsionallik, achinish, afsuslanish kabi modallik ma'nolarini ifodalab kelishi mumkin. Bu shakllardagi zamon ma'nosi, ko'pincha, abstrakt bo'ladi. Bu yuklama unli bilan tugagani uchun edi to'liqsiz fe'li -di shaklini oladi, o'zidan oldingi so'zga qo'shib aytiladi (- i+e→i). Orfografiyada ham shu hol saqlangan. Bundan tashqari, -mi yuklamasi edi (- di) bilan o'rin almashinish xususiyatiga ega: *ko'rganmidi? Ko'rgan edimi?* kabi. Ekspressiv-emotsionallik holatlarini berishda shakl so'ng -ya yuklamasi qo'shib, qo'llanishi ham mumkin: aytmasa bo'lmasmidi-ya?! -ar+mi+edi. Bu shaklda -mi yuklamasi ritorik so'roq ma'nosini beradi va gapda bo'lishsizlik va ekspressivlik ma'nolari, modal munosabat ma'nosi anglashiladi: - *Hazil emas, chin. Senga yolg'on gapirarmidim?* (A.Ibrohimov).

- (i)bilan edi -gan+edi sinonimiya. Mayl ko'rsatkichlarining o'z ma'nolaridan tashqari qo'shimcha bo'yoqlarni anglatishi mikroqurshovga bog'liq bo'ladi. Misol uchun, shart mayli ko'rsatkichi -sa va buyruq mayli ko'rsatkichi -sin ning ishtirokida matnda turli xil emotsional-ekspressiv bo'yoqlarning yuzaga kelishi ular bilan birga keladigan edi to'liqsiz fe'lga bog'liq bo'ladi. Sodda fe'llarda ma'no aniq, analitik fe'llarda esa ko'pincha mavhum bo'ladi. Bu esa analitik fe'llarning ma'no anglatish imkoniyatlari kengligidan dalolat beradi.

Shaxs-son shakllari. M.Sodiqova shaxs-son shakllarini murakkab hodisa sifatida izohlaydi va buni ularning bir necha grammatik vazifalarda kelishi bilan izohlaydi. Misol tariqasida, oldim so'zidagi -da va -m ko'rsatkichlari zamon, mayl va shaxs-son kabi grammatik ma'nolarni anglatib kelayotganini aytib, "Keyingi yaratiladigan ishlarda har xillikka yo'l qo'yimaslik uchun til sistemasining mustahkam grammatik qolipini yaratish va uni qoidalashtirish, til faktlarini grammatik jihatdan analiz qilish protsessida uslubiy hodisalarni ayrim qarash,

anormal – normaga zid holatlarni aralashtirib yubormalik, ularni alohida – uslubiy planda o‘rganish kerak deb o‘ylaymiz”, - deydi.

Nutqda, haqiqatdan ham, zamon shakllarini o‘rin almashtirib qo‘llash hodisasi uchraydi. Ammo unga adabiy til me‘yori nuqtai nazaridan munosabat bildirish zarur. M.Sodiqova: “adabiy til normalariga muvofiq ishlatish (normativ holat) va uslubiy maqsadda – uslubiy talab bilan ishlatish (uslubiy holat)”, - deydi. Shaxs-son ma‘nolarini gapda ot va olmoshlar ham ifoda etadi. Ammo asosiy ma‘noni fe‘l ko‘rsatkichi shakllantiradi. ega vazifasidagi so‘zlar esa bu ma‘noni kuchaytiruvchi vosita bo‘lib xizmat qiladi, xolos. Demak, e‘tibor fe‘l ko‘rsatkichlariga qaratilishi lozim. *Onang urgilsin, akasi jonidan, o‘lsang armonda ketasan, ko‘rib-bilib chidab o‘tiraverasan; ketaverasan, yo‘lning oxiri ko‘rinmaydi; shu ishni uddalay olmasang yigit bo‘lib nima qilib yuribsan, rostini aytganda (aytsam), to‘g‘risini aytganda (aytsam)* kabi holatlar. Odam, kishi, kamina, faqir, kim so‘zlarining ishtiroki. M.Sodiqova: fe‘llar ko‘makchilar, kirish bo‘laklar vazifasida keladi: *bordi-yu, boring-ki* kabi. Ushbu holatlar ham uslubiy jihatdan e‘tiborga molik. *Uni qarang, qarang-a* kabi holatlardagi turg‘unlik ham. M.Sodiqova: “*Seni qara: sen o‘zingni (o‘zingga) qara;* keyin shakllarning semantik reduktsiyasi, ko‘chish, kontominatsiya kabi hodisalarning ta‘siri bilan bu turg‘un ibora hosil bo‘lgan”.

3.2. Sodda va yasama holat fe‘llarining uslubiy tabiati

A.Hojiyevning ta‘kidlashicha, o‘zbek tilida so‘z yasovchi qo‘shimchalar unchalik ko‘p emas, ammo ularning so‘z yasash imkoniyatlari nihoyatda keng. Misol sifatida, - *la* qo‘shimchasida bu imkoniyat yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ularning nutqda mahsuldor qo‘llanishi ayrim fe‘llar bilan sinonimik munosabatlarni vujudga keltiradi va quyidagi misollarni keltiradi: *qilmoq: shibbalamoq – shibba qilmoq, dambalamoq – damba qilmoq tambalamoq – tamba qilmoq, plombalamoq – plomba qilmoq, andavalamoq – andava qilmoq, kalavalamoq – kalava qilmoq, muqovalamoq – muqova qilmoq, maydalamoq – mayda qilmoq, ifodalamoq – ifoda qilmoq, burdalamoq – burda qilmoq,*

to‘dalamoq – to‘da qilmoq, tozalamoq – toza qilmoq, ermaklamoq – ermak qilmoq, xulosalamoq – xulosa qilmoq, egalamoq/egallamoq – egalik qilmoq kabi - la yasovchisi bilan sinonimik munosabatga kirishishi jihatdan o‘zbek tilida bermoq fe’li qilmoqdan keyin ikkinchi o‘rinda turadi: *baholamoq – baho bermoq, xabarlamoq – xabar bermoq, zaharlamoq – zahar bermoq, o‘g‘itlamoq – o‘g‘it bermoq, ta‘riflamoq – ta‘rif bermoq, kafolatlamoq – kafolat bermoq* singari.

-la qo‘shimchasining sinonimik munosabatlari ko‘lami yana quyidagi fe’llar hisobiga kengayadi: *solmoq: yuganlamoq – yugan solmoq, kishanlamoq – kishan solmoq, qulflamoq – qulf solmoq, dolamoq – dod solmoq; bog‘lamoq: arqonlamoq – arqon bog‘lamoq*

-la qo‘shimchasi yordamida taqlidiy so‘zlardan ham fe’llar yasaladi: *vizillamoq, g‘izillamoq, chiyillamoq, chakillamoq, likkillamoq, dirkillamoq, tarillamoq, dirillamoq, pirillamoq* kabi.³⁸

Bu sodda fe’llarning qo‘shma fe’l variantlari hosil qilinganda uning taqlidiy so‘z qismi qavatlanadi: *viz-viz qilmoq, g‘iz-g‘iz qilmoq, chiy-chiy qilmoq, chak-chak qilmoq, lik-lik qilmoq, dirk-dirk qilmoq, tar-tar qilmoq, dir-dir qilmoq, pir-pir qilmoq* singari.

-la qo‘shimchasi bilan yasalgan fe’llar faqatgina qo‘shma fe’llarga emas, balki sodda fe’llarga ham sinonim bo‘ladi: *tomchilamoq – tommoq, o‘ylamoq – o‘ylantirmoq* singari va bu holat fe’llari uslubiy o‘ziga xosliklarga ham ega. -la qo‘shimchasi yordamida yasalgan fe’llarning yuqorida keltirilgan fe’llar bilan sinonimik munosabatga kirishishi ushbu qo‘shimchani yasovchilik xususiyatidan tashqari tilda qo‘shimcha uslubiy vazifalarni ham ado etishi haqida dastlabki xulosalarni chiqarishga imkon beradi. Binobarin, u so‘z yasash bilan birgalikda tildagi soddalanish qonunining amalga oshishiga xizmat qiladi. Damba qilmoq, tamba qilmoq deyishdan ko‘ra dambalamoq, tambalamoq deyishning har jihatdan qulaylik va osonlik tug‘dirishi tildagi tejamkorlik qonunlariga ham mos keladi. Masalan, biz uchun o‘ta jiddiy va muhim tomoni – bu matnda parallel

³⁸ Каримов С. Ўзбек тилининг функционал стилистикаси – Самарканд: СамДУ нашри, 2012.

qo‘llanishdagi ikki tomonning birida o‘rni bilan vujudga keladigan uslubiy o‘zgarishlardir. Bu sinonimik juftliklar umumiy ma’nodagina bir-biriga teng kelishi va biri o‘rnini ikkinchisi bosib turishi mumkin. Aslida esa, bu sinonimik parallellar hamma vaqt ham birining o‘rnini ikkinchisi bosavermaydi. Misol sifatida, suvamoq, tekislamoq, silliqilamoq ma’nosini beradigan andavalamoq o‘rnida andava qilmoqni ishlatish mumkin bo‘lgani holda, bu so‘zda ko‘chim yuz berib, bekitmoq, yopib ketmoq, xaspo‘shlamoq ma’nolarida qo‘llanilganda andava qilmoq fe’lini qo‘llab bo‘lmaydi.

Ovlamoq fe’li baliq ovlamoq, bedana ovlamoq, quyon ovlamoq jumllarida ov bilan shug‘ullanish ma’nolarini berganda ov qilmoq shaklini qo‘llash mumkin. Ammo bu so‘z ma’nosida ham ko‘chim sodir bo‘lganda ularning o‘rnini almashtirish qiyin bo‘ladi. Qiyos uchun: *Shunda to‘rasi Xolbekaning boshiga soya solib, yorini suyab, ko‘nglini ovlab: - Bir g‘ayrat qil, yo‘limiz yaqindi, - deb ko‘nglini ko‘tarib bir so‘z dedi* (Kuntug‘mish). *Ko‘nglini qanday ovlaydi?* (O.Yoqubov). *Sadoqati zohir qulingiz sizday valine‘mat pushti-panohimga kiyik ovlab, tog‘larda yurgan edim* (O.Yoqubov).

Og‘zaki so‘zlashuv uslubidagi nutqda ba‘zan bu fe’lli birikma quyidagicha shakllanadi: *ernazar yigitlari bilan ov ovlab rabotda yotib edi* (Y.Ahmad). Shu tarzda ko‘plab misollarni tahlil etish mumkin.

Bu tahlillardan shunday xulosa kelib chiqadiki, o‘zaro sinonim bo‘lgan sodda va qo‘shma fe’l shakllaridan sodda fe’lning qo‘llanish darajasi yuqori bo‘ladi va bu hol unda ma’no taraqqiyotining yuz berishi, ko‘lamining kengayib borishiga yo‘l ochadi. Qo‘shma fe’l qo‘llanish darajasining pastligi uning imkoniyatlarini chegaralaydi va, asosan, o‘z – birlamchi hamda to‘g‘ri ma’nosida saqlanib qoladi. Bu kabi uslubiy bo‘yoqlardagi farqlanishlar va chegaralanishlar yana boshqa yo‘nalishda ham kuzatiladi. Sodda fe’l ma’nosida sodir bo‘lgan ko‘chim tufayli undagi ikki yoki undan ortiq ma’nolar turg‘unlashib, polisemantizm yuzaga kelishi mumkin. Masalan, xulosalamoq so‘zi ikki ma’noda tushuniladi:

a) fikrning mantiqiy natijasini ifodalamoq, xulosani bayon qilmoq;

b) yakunlamoq (O‘TIL, 1 tom, 338- bet).

Ushbu har ikki ma’noni ifoda etishda xulosalamoq o‘rnida xulosa qilmoq fe’lini qo‘llash mumkin. Sen ushbu gapda tegishli xulosa chiqar; Men aytganlaringizdan xulosa qildim gaplaridagi xulosa chiqarmoq, xulosa qilmoq o‘rnida esa xulosalamoqni qo‘llab bo‘lmaydi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, *xulosalamoq* va *xulosa qilmoq* fe’llaridagi harakatning davomlilik darajasi bir xil emas. *Xulosalamoqda*: harakat nihoyasiga etgan, *xulosa qilmoq* orqali esa bu harakat qandaydir ma’noda davom etib turganligi anglashiladi. Ular ma’nosidagi ana shu farqlar yuqoridagi gaplarda ularning o‘rnini almashtirib qo‘llashga imkon bermaydi.-la yordamida yasalgan fe’llar bilan ularga sinonim bo‘lgan fe’l shakllari munosabatida yana bir bo‘yoqni – qat’iyat, axborotning aniqligi ottenkasini sezish mumkin: ko‘chani tozaladim – ko‘chani toza qildim; erni egalladim – erga egalik qildim singari. Harakatni alohida ta’kidlash ustun bo‘lgan holatlarda qo‘shma fe’lga ko‘proq murojaat qilinganligi ko‘zga tashlanadi. Misol sifatida, O.Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasini” romanida shubhalanmoq so‘ziga 1 marta murojaat qilingani holda shubha qilmoq so‘zi 11 marta qo‘llanilgan: *Lekin ovqatdan shubhalangan Mirzo Ulug‘bek hanuz tuz totgani yo‘q. –Nahot faqirdan shubha qilursiz, ustod?*

–Yo‘q! Agar shubha qilsam bu sirni ochmas edim.

O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanida ular faqat bir martadan ishlatilgan: “*Mabodo u yoqqa olib ketishsa Mug‘ulistonga tushdik, deb yozaver, bo‘lmasa oyimlar Rustam borgan shaharning adresini nega yozmaydi, deb shubhalanadilar*”,- debdi. *Qurbonoy ayasining gaplari rostligiga shubha qilmasdi*. T.Murodning “Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi” romanida bir marta ham qo‘llanilmagan. Ulardagi ana shu xususiyatlardan kelib chiqib, funktsional chegaralanishlar ham sodir bo‘ladi. Boshqacha aytganda, sinonimik paralleldagi fikrni birmuncha aniq va qat’iyat bilan ifoda etadigan shakllar shu xususiyatlarga talab va moyillik kuchli bo‘lgan rasmiy va ilmiy uslublarga xoslana boradi.

Rasmiy uslubda: - badiiy asar yaratish va uni tahlil qilish jarayonini o‘z ichiga oladigan yo‘nalish; - tabiatni muhofaza qilishning ekologik tamoyillari va

tabiatdan maqsadga muvofiq foydalanish, tabiatni buzmas texnologiyalar yaratishning kelajagi haqida: - *inson atrof-muhitini fizik, kimyoviy va biologik hodisalarning zararli ta'sirlaridan himoya qilish vositalari va usullari*;

Vaholanki, ushbu qo'shimchalar yangi fe'l yasashdan tashqari qo'shimcha grammatik vazifalarni ham bajaradi. A.Hojiyev -lan qo'shimchasi bilan yasaluvchi fe'llarda o'zlik darajaga xos xususiyatning, -lash qo'shimchasi yordamida yasaluvchi fe'llarda esa o'zlik va birgalik darajaga xos xususiyatning saqlanishini ta'kidlaydi. Shu holatning o'ziyoq ularning o'zaro almashinib qo'llanilishi qandaydir ma'noda mantiqqa zid ekanligini ko'rsatadi. Chunki bir vaqtning o'zida bir fe'lida ham o'zlik, ham birgalik darajasining mujassam bo'lishi qiyin. -lash qo'shimchasining darajani ko'rsatish imkoniyati -lan ga qaraganda keng bo'lib, u bir holatda o'zlik, boshqa bir holatda birgalik darajasini ifoda eta olishi mumkin. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, bu ikki qo'shimchanning daraja ko'rsatkichlari o'zaro mos kelgan, Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, o'zlik darajani ifodalagandagina ularning biri o'rnida ikkinchisini qo'llash mumkin bo'ladi: *darmonsizlanmoq - darmonsizlashmoq, dadillanmoq - dadillashmoq* va hokazo.

Yuqoridagi fikrning davomi sifatida: “-lan, -lash affiksi bilan yasaluvchi fe'llarda o'zlik yoki birgalik nisbatiga xos xususiyat ma'lum darajada saqlansa-da, lekin bu fe'llarni o'zlik yoki birgalik darajalari qo'shimchalari qatoriga kiritish mumkin emas. O'zlik va birgalik daraja shakllari maxsus affikslar yordamida yasaladi va bu affikslarni fe'l o'zak-negizidan ajratish mumkin bo'ladi. *Rivojlanmoq, og'irlashmoq* kabi fe'llarda daraja shaklsini yasovchi qo'shimcha yo'q. Fe'lning hech qanday daraja ko'rsatkichiga ega bo'lmagan esa aniq nisbat hisoblanadi”. Yuqorida keltirilgan va o'zaro almashtirib qo'llash mumkin bo'lgan fe'llarning bu o'rinda qaysi darajada kelayotganligi emas, balki qanday sabablarga ko'ra bu almashinishning sodir bo'lishi sabablarini aniqlash muhim. Misollardan anglashilmoqdaki, yasovchi shakllar turlicha bo'lishidan qat'iy nazar, daraja mazmuni bir xil bo'lgan holatlardagina ularni o'zaro almashtirib qo'llash mumkin bo'lmoqda. Ikkinchidan, obyektli-obyektsizlik ham o'zaro almashinishga ta'sir o'tkazadi. Misol sifatida, *to'dalandi - to'dalashdi* fe'llarini olib qaraylik: *xashak*

to‘dalandi – obyeksiz, xashakni to‘dalashdi – obyektli fe‘l. Bunday paytda ularning biri ikkinchisining o‘rnini bosa olmaydi. *Odamlar to‘dalandi – odamlar to‘dalashdi* deyilganda esa ularning har ikkalasi ham obyeksiz fe‘l va almashtirishni amalga oshirish mumkin.

Shunday qilib, *-lan* va *-lash* yordamida yasalgan fe‘llar daraja va obyektli obyeksizlik nuqtai nazaridan bir xil bo‘lganda ular bir xil ma‘nolarni anglatishi mumkin. Ushbu qo‘shimchalardan yasalgan fe‘llarni imlo va ters lug‘atlar yordamida tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bu kabi fe‘llar o‘zbek tilida sanoqli miqdorni tashkil etadi. Shu o‘rinda bir fikrni ta‘kidlab o‘tish joiz, ma‘lum bir daraja shaklidagi yoki obyektga munosabatdagi ayrim fe‘llarni o‘zaro o‘rin almashtirib qo‘llash mumkin ekan, ularni sinonim sifatida qarash yoki uslubiy farqlanishlarini aniqlash mumkinmi, degan savol tug‘iladi. Misollarga murojaat qilamiz: *eshik ochilganda bir zum ustodning asabiylashgan bo‘g‘iq tovushi eshitilib, eshik yopilishi bilan yana tindi (O.Yoqubov)*

- *eshik ochilganda bir zum ustodning asabiylangan bo‘g‘iq tovushi eshitilib, eshik yopilishi bilan yana tindi. Xayoli chuvalashib ketgan Qalandar, ko‘z oldi qorong‘ilashib, ustunga suyanib qoldi (O.Yoqubov).*

- *Xayoli chuvalashib ketgan Qalandar, ko‘z oldi qorong‘ilashib, ustunga suyanib qoldi.* Ushbu misollarda *-lan* va *-lash* ham, ushbu qo‘shimchalar tarkibidagi o‘zlik ma‘nosini ifoda etuvchi *-n* va *-sh* ham biror bir uslubiy bo‘yoqni bera olmayapti. Bu holat yuqorida keltirilgan boshqa misollarda ham kuzatiladi. Faqatgina shu narsani qayd etish mumkinki, bu parallellikda *-lan* ga nisbatan *-lash* ning faol ekanligi payqaladi. Jumladan, O.Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” romanida shu narsa yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ayrim misollarni keltirish bilan chegaralanamiz: *Salohiddin zargar asabiylashib, bir qo‘zg‘alib oldi (3 marta).*

Sharob uning fikrini ravshanlashtirdi, oyog‘ini, butun vujudini qaqshatgan og‘riqni xiyol bosdi (2 marta).

Qirlar balandlashgan sayin tuyalarning yurishi sekinlashib, “bo‘h- bo‘h” lari ko‘paydi. *Yaproqlari siyraklashib qolgan yarim yalang‘och bog‘ daryoday sokin*

shovillar, chirs- chirs uzilgan xazonlar havoda pir-pir uchib oyoq ostidagi "gilam" ustiga unsizgina qo'nar edi (3 marta).

Yo ko'k unga o'z sirlarini ochishni tilamas, yo uning aql ko'zgusi xiralashib qolgan (4 marta). -lan quyidagi gaplarda qo'llanilgan: Otasi chiqishi bilan mavlono holsizlanib to'shakka cho'zildi. *Ali Qushchi darmonsizlanib ko'zlarini yumdi (3marta).* Keltirilgan misollar shuni tasdiqlaydiki, yuqoridagi savolga ijobiy javob berib bo'lmaydi. Taqlidiy-obrazli so'zlardan fe'l yasagan -ira aslida -ir+ra qo'shilmasidan hosil bo'lganligi ilmiy manbalarda qayd etilgan³⁹ -illa ham bu qo'shilmaning og'zaki nutq uchun moslashgan shakli bo'lishi mumkin. Shuning uchun ularning qo'llanilishiga uslubiy nuqtai nazardan qaraganda -illa bilan yasalgan fe'l shakllarini og'zaki, -ira, -irla yordamida hosil bo'lgan variantlarini esa kitobiy uslublarga xoslangan deb aytish mumkin. Buning ustiga, ularda asta sekinlik bilan qo'llanish ko'lamida chegaralanish yuz bera boshlaganligini ham payqash mumkin. Misol sifatida, *bel zirqillaydi, yurak zirqiraydi; odam g'ijillaydi, karavot g'ijiraydi; odam vag'illaydi/vag'iraydi, motor vang'illaydi/vang'iraydi; bola chug'illaydi, chumchuq chug'iraydi* va boshqalar. O'zbek tilida fe'lda sodda va qo'shma so'z shakllarining mavjudligi ularni o'zaro sinonimik munosabatda olib qarash va funktsional chegaralanishlari haqida mulohaza yuritish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Ikki yoki undan ortiq (asosan ikki) so'zning birikuvidan hosil bo'lgan fe'llar yo qo'shma, yoki ko'makchili bo'lishi mumkin. A.Hojievning qayd etishicha, o'zbek tilida qo'shma fe'llar ko'pchilikni tashkil etmaydi. Ularning o'ziga xos xususiyati sodda fe'llar bilan sinonimik muonsabatning yuzaga kelishidir (A.Hojiyev. O'zbek tilida qo'shma, juft va takroriy so'zlar, 37- bet). Olim tomonidan keltirilgan olib bormoq fe'lga etmoqning sinonim bo'lishi va olib bormoq ning bir so'z sifatida qaralishi lozimligi haqidagi fikriga biz ham qo'shilamiz. Ammo shu o'rinda keltirilgan sotib olmoq, olib qolmoq, qoyil qolmoq, javob bermoq kabi qo'shma fe'llar ulardagi sinonimik munosabatlarni bir sodda fe'l bilan bo'lgan munosabat doirasida chegaralab bo'lmasligini ko'rsatadi.

³⁹ Qarang: G'ulomov A., Tixonov A. Qo'ng'urov R. So'z yasovchi va shakl yasovchi affikslar. O'zbek tili morfem lug'ati.- T.: O'qituvchi, 1977, 419- b.

Tasdiq qilmoq – tasdiqlamoq, olib bormoq – eltmoq deyish mumkin bo‘lgani holda, sotib olmoqni bir so‘z bilan ifodalab bo‘lmaydi, unga xarid qilmoq sinonim bo‘lishi mumkin. Sotib olmoq og‘zaki, xarid qilmoq kitobiy nutqqa xoslanadi. Qoyil qolmoqni ham bir so‘z bilan almashtirib bo‘lmaydi, qoyil qolmoq deyish mumkin. Qoyil qilmoq esa qoyillatmoq bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi va uslubiy bo‘yoqlarida o‘zaro farqlanadi: Qoyil qilib bajarmoq – qoyillatib barajmoq kabi. Ikkinchi holatda ekspressiya kuchli. Ulardagi ma‘no bo‘yoqlarining farqlanishini quyidagi misollarda ham kuzatsa bo‘ladi: Hammani qoyil qilding deyish mumkin bo‘lgani holda hammani qoyillatding deb bo‘lmaydi.

Bu harakat obyektini predmet yoki narsa-hodisa bilan bog‘liq bo‘lgan qoyillatmoqni harakat obyektini odam bo‘lgan holatga qo‘llab bo‘lmashligi bilan izohlanadi. Ko‘makchili fe‘l shakllari fe‘llarning funksional-uslubiy ko‘lamini yana ham kengaytiradi. Bunga ma‘lum ma‘noda ko‘makchi fe‘lning semantik maydoni ham ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

3.3. Nutq uslublarida holat fe‘llarining sinonimik tabiati

Sinonimik munosabatlar va funksional chegaralanishlar asosiy va ko‘makchi fe‘llarni biriktiruvchi - *(i)b* va *-a, -y* ravishdosh yasovchilar orqali reallashadi. Misol sifatida: *yoziq boshlamoq – yoza boshlamoq – yoziq turmoq – yoza turmoq – yoziq bilmoq – yoza bilmoq; ishlab boshlamoq – ishlay boshlamoq; o‘qib bilmoq – o‘qiy bilmoq* kabi. Bu ikki ravishdosh qo‘shimchasi ishtirok etgan fe‘lli birikmalarning adabiy tilda me‘yorlashuv darajasi bir xil emas: *yoza boshlamoq, ishlay boshlamoq* fe‘llari ularning *yoziq boshlamoq, ishlab boshlamoq* shakllariga nisbatan faol qo‘llaniladi. *Yoziq turmoq, yoza turmoqqa* qaraganda ko‘p qo‘llaniladi. *Yoziq bilmoq, o‘qib bilmoq* ko‘rinishlari dialektal chegaralanishga ega. Shuning uchun *-(i)b* va *-a, -y* ishtirok etgan fe‘llarning qaysi biri faolligi haqida qat‘iy xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Funksional jihatdan esa faqatgina *yoza turmoqning* kitobiy bo‘yog‘i ajarilib turadi. *O‘qib bilmoq* va *o‘qiy bilmoq* ma‘nosida ko‘pincha *o‘qiy olmoq* fe‘li mahsuldor qo‘llaniladi. *Sen mana shu qo‘lyozmani o‘qib bilasanmi - Sen mana shu qo‘lyozmani o‘qiy bilasanmi -*

Sen mana shu qo'lyozmani o'qiy olasanmi kabi. Ammo bu gapda *o'qiy bilmoq* fe'li *o'qiy olmoq* bilan sinonimik munosabatga kirisha olmaydi, uslubiy jihatdan ham farq qiladi, mazmun o'zgarib ketadi. Umuman olganda, o'zbek tilida bu kabi sinonimik holatlarning o'zi kam. Asosiy holatlarda bu ikki qo'shimcha yasagan fe'llar mazmun jihatdan farqlanadi. Shuning uchun ham A.Hojiyev quyidagilarni qayd etgan: "Ravishdoshning har ikki turiga birikkanda ham bir xil ma'no ifodalash bir-ikki ko'makchi fe'ldagina uchraydi: *savalab ketdi – savalay ketdi*. Lekin shunda ham ravishdoshning - (i)b affiksli turiga birikkan shakl bilan - a, -y affiksli turiga birikkan shakl ma'nodagi nozik o'zgachaligi va boshqa xususiyati bilan bir-biridan farqlanadi". Sinonimiya hodisasi fe'lning ko'makchi qismlari o'rtasida sodir bo'ladi: *kitobni o'qib chiqmoq – kitobni o'qib tugatmoq – kitobni o'qib bo'lmoq – kitobni o'qib tugallamoq – kitobni o'qib tamomlamoq – kitobni o'qib bitirmoq – kitobni o'qib qo'ymoq – kitobni o'qib tashlamoq* kabi. Bu gaplarning barchasidan o'qish harakatining o'z nihoyasiga etganligi, yakunlanganligi anglashiladi. Ulardan ba'zilarida bu ma'nodan tashqari yana qo'shimcha bo'yoqlar ham anglashiladi. Misol sifatida: *kitobni o'qib chiqmoq*da batafsillik, boshdan-oxirigacha ma'nolari, *kitobni o'qib tashlamoq*da o'qish jarayoni uzoq davom etmaganligi, tezda tugaganlik, *kitobni o'qib qo'ymoq*da kitob omonatga olingan-u, uni qaytarishga tayyor ekanligi ma'nolari ustunlik qiladi.

Ko'makchi fe'llar orasida turmoq har ikki ravishdosh yasovchi qo'shimchani o'ziga biriktira olishi bilan ajralib turadi. Uning bu xususiyatlari A.Hojiyev tomonidan yaxshi tahlil etilgan: "Ravishdoshning - a, -y affiksli turiga birikkanda: 1. Harakatning vaqtincha, biror boshqa harakat- hodisa yuz berguncha davom etishi ma'nosni (hozircha degan ma'noda) bildiradi: *bora tur, qo'ya tur, yozatur, ishlay tur*. *Tur* ko'makchi fe'li -(i)b affiksli ravishdoshga birikkanda ham shu m'noni ifodalay oladi. Lekin bu ikki shakl (*yozib tur va yoza tur*) o'ziga xos farqli xususiyatlarga ega. Birinchidan, harakatning davomlilikgi *yozib tur* shaklsidagiga nisbatan *yoza tur* shaklsida qisqaroq bo'ladi. Ikkinchidan, *tur* ko'makchi fe'li ravishdoshning -a, -y affiksli turiga birikkanda, "*vaqtincha*", "*hozircha*" degan ma'no kontekstdan tashqarida ham aniq ifodalanaveradi.

To‘rtinchidan, buyruq- istak mayli shaklsida qo‘llanganda, *yoza tur, ishlay tur* shaklsida buyruq juda kuchsizlanadi, hatto yo‘q holatda bo‘ladi. *Ishlab tur, yozib tur* shaklsida esa buyruq o‘z kuchida bo‘ladi”. Olim qayd etgan ko‘makchili fe’llardagi ma’no bo‘yoqlarining farqlanishi uslubiy nozikliklar sifatida baholanadi⁴⁰.

- (i)b va -a, -y qo‘shimchalari bilan shakllangan ravishdoshlarning bormoq ko‘makchi fe’li qatnashadigan birikuvlarida ham uslubiy bo‘yoqlar yuzaga keladi. Misol sifatida: *yo‘qolmoq - yo‘qolib bormoq, yo‘qola bormoq kabi. -a, -y qo‘shimchalari ayrim fe’llarga qo‘shilganda -y ga aylanadi: kamaymoq – kamayib bormoq, kamaya bormoq; ko‘paymoq – ko‘payib bormoq, ko‘paya bormoq; toraymoq – torayib bormoq, toraya bormoq; qoraymoq – qorayib bormoq, qoraya bormoq, kichraymoq – kichrayib bormoq, kichraya bormoq, zo‘raymoq – zo‘rayib bormoq, zo‘raya bormoq; pasaymoq – pasayib bormoq, pasaya bormoq; keksaymoq – keksayib bormoq, keksaya bormoq; susaymoq – susayib bormoq, susaya bormoq, ulg‘aymoq – ulg‘ayib bormoq, ulg‘aya bormoq, sog‘aymoq – sog‘ayib bormoq, sog‘aya bormoq singari. Keltirilgan har uchala variant ham o‘zaro sinonimik munosabatga kirishishi mumkin.*

*Mirzo Ulug‘bek to Afrosiyob xarobalariga yetguncha go‘yo onasidan ayrilgan bo‘taday orqasiga **qaray-qaray** bordi.*(O.Yoqubov)

- *Mirzo Ulug‘bek to Afrosiyob xarobalariga yetguncha go‘yo onasidan ayrilgan bo‘taday orqasiga **qarab- qarab** bordi.*

*Ali Qushchi tepaga chiqquncha orqasiga **qaray- qaray** bordi* (O.Yoqubov)-
*Ali Qushchi tepaga chiqquncha orqasiga **qarab- qarab** bordi.*

“Ulug‘bek xazinasi” romanidagi ravishdosh yasovchi ushbu shakllarning qo‘llanish darajasi shuni ko‘rsatadiki, nutqda -(i)b qo‘shimasining qo‘llanishi nihoyatda faol. Asarda bu qo‘shimcha bormoq fe’lli birikuvda 119 marta ravishdosh yasagani holda, -y bor-yo‘g‘i ikki marta shu vazifani bajargan. Ilmiy matnlarda ham nisbatan shu holat kuzatildi. Buning sabablarini A.Hojiyev bormoqning -(i)b qo‘shimchasi orqali birikkan turi barcha zamon shakllarida

⁴⁰ Xojiyev A. Fe’l. Ko‘makchi fe’llar. Toshkent, 1966 y.

qo‘llanila olishi bilan izohliydi. *-(i)b* va *-a, -y* o‘rtasidagi uslubiy nozikliklarni esa quyidagicha izohlaydi: “*-a, -y* affiksi bilan yasalgan ravishdoshga birikkan shakli kontekstdan tashqarida ham harakatning yo‘lakay bajariluvchi harakat ekanligini aniq ifodalaydi: *Biz respublika qishloq xo‘jalik ilg‘orlarining hamma ishlarini kuzatib boramiz.* Bu misolda etakchi fe‘ldagi harakatning asosiy harakat yoki yo‘lakay bajariluvchi harakat ekanligi aniq ifodalanmaydi. Agar kuzatib boramiz shakli o‘rnida kuzata boramiz qo‘llanilsa, yetakchi fe‘ldagi harakat yo‘lakay bajariluvchi harakat ekanligi ifodalanadi. Lekin harakatning yo‘lakay bajariluvchi harakat ekani ko‘pincha, kontekst yoki umumiy holatdan ma‘lum bo‘lib turadi. Shu sababli yo‘lakay bajarilish ma‘nosida ham *-(i)b* affiksi bilan yasalgan ravishdoshga birikkan shakli qo‘llanilaveradi. Bu hodisa *-a, -y* affiksi bilan yasalgan ravishdoshga birikkan shaklining qo‘llanish doirasini ancha chegaralab qo‘yadi”.

A.Hojiyev “*Ot fe‘l*” tipidagi fe‘llarning komponentlari she‘riyatda qofiya va boshqa talablarga ko‘ra o‘rin almashinishi mumkin”,- deydi va chekdi imzo, qilar seni yod kabi misollarni keltiradi⁴¹.

Ol ko‘makchi fe‘lining yetakchi fe‘lga birikuvida ham *-(i)b, -a, -y* ravishdosh yasovchilari qatnashadi. Ular o‘rtasidagi ham bormoq fe‘li birikuvidagi singari sinonimik munosabat mavjudmi-yo‘qmi, degan savolga javob topish uchun O.Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasini” romanidagi birikuvlarni qarab chiqamiz. *-(i)b* olmoq birikuvidagi fe‘llar roman matnida ikki yuz yetmish to‘rt (274) marta uchragani holda *-a* olmoq, *-y* olmoq, *-ya* olmoq birikuvidagi fe‘llar o‘n to‘qqizta (19) ni tashkil etgan. Bu raqamlar ravishdosh yasovchi qo‘shimchalarning bormoq fe‘li birikuvidagi statistikani yana bir bor tasdiqlaydi. Ular ishtirokidagi misollarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, ularning olmoq ko‘makchi fe‘li birikuvida butunlay boshqa manzara ko‘zga tashlanadi, ya‘ni bu yerda ularning o‘zaro sinonimik munosabatga kirisha olmasligi ma‘lum bo‘ladi: Lekin *Ali Qushchi uzangini topib, tipirchilagan otga o‘zi sapchib mindi- da, jilovini qo‘liga oldi: u “qushchi” nomini bekorga olmagan, a‘lohazratlari bilan ovga chiqqan*

⁴¹ Xojiyev A. Fe‘l. Ko‘makchi fe‘llar. Toshkent.1966

paytlarida, ne-ne asov tulporlarni jilovlab, bir lahzada o'ziga o'rgatib olardi!.. Birinchi yasovul karnay qilib o'rab olgan yorlig'ini ko'rsatib darvozaxonaga kirdi. Ularni eshikda kutib olgan tund yuzli tanish saroybon Ali Qushchini yuqoriga boshladi; Suyukli yurtning, muqaddas Yassini badxoh Baroqxon zulmidan qutqara olmadim. Bog' tomondagi shu eshikdan kira olsa bas –mavlononing mehmonxonasiga o'tib olish oson. Necha kunga bardosh bera oladi? kabi. A.Hojiyev bu holatning sabablarini ochib bergan. *-(i)b* ishtirok etgan holatda harakatning yo'nalganligi, harakatning bajarilishi va holatning yuzaga kelishi va bir martalik ma'nolari anglashilsa, *-a, -y, -ya* ishtirok etgan holatda harakatni bajarishga qobiliyatilik, bajarish imkoniyatiga egalik, qodirlik, bajarishning uddasidan chiqqan olishlik kabi ma'no bo'yoqlari ifoda etiladi. Tabiiyki, bu kabi turli semantik ma'nolarning ifoda etilishi jarayonida ular o'zaro sinonimik munosabatga kirisha olmaydi. Ber ko'makchi fe'lining yetakchi fe'lga qo'shilish jarayonida ham *-(i)b* va *-a, -y* qo'shimchalari qatnashadi. O.Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" romanidan olingan *-(i)b* ishtirok etgan to'qson ikkita(92), *-a* ishtirok etgan 2 ta, *-y* ishtirok etgan bir holatni qiyoslash shuni ko'rsatadiki, ularning ber ko'makchili fe'lli birikuvida sinonimiya hodisasi yuz bermaydi. *-(i)b* da harakatning tugallanganlik ma'nosi, *-a, -y* dan davomlilik ma'nosi anglashilganligi tufayli ularni ham sinonimik munosabatga kirishtirib bo'lmaydi. Romanda bunday qo'llanish o'n ikki marta sodir bo'lgan. I shaxs birligi o'rnida II shaxs birligi: Misol sifatida, diqqatga sazovor tomoni shundaki, mazmunan gap I shaxs to'g'risida ketayotgan bo'lsa ham uni aynan shu shaxs ko'rsatkichi orqali ifodalab bo'lmaydi. Agar shunday qo'llansa, balki grammatik mantiq buzilmas, ammo uslubiy mantiq va badiiy ifoda mantig'i buziladi, deb hisoblaydi olim⁴²

III bob bo'yicha xulosa

So'z ma'nolarning tarkibiy qismlari (semantik komponentlari, semalari)ni miqdor jihatdan chegaralash nisbiydir. Asosan, diqqat-e'tibor so'z ma'nosining

⁴² Hojiyev A. Fe'l. Ko'makchi fe'llar. Toshkent, 1966

eng muhim semalariga; ma'noni til "birligi" sifatida shakllantiruvchi, nutq faoliyatida faolligini ta'minlovchi semalarga, ya'ni farqlovchi semalarga qaratiladi. So'z ma'nolarining semalar tarkibida esa farqlovchi semalar odatda, bittadan ortiq bo'ladi. Bunday hollarda tekshirish manbaining tabiatidan, talabidan, maqsadidan kelib chiqib, farqlovchi semalardan eng zaruriysi, muhimi olinadi, boshqasi imkoniyat sifatida saqlanadi, demak, holat fe'llarining ma'no tarkibidagi muhim zaruriy farqlovchi semalarni aniqlash maqsadga muvofiqdir. Holat fe'llarining birlashtiruvchi semasi "holat" birlashtiruvchi va farqlovchi semalardan ravshanlashib, aniq izohga ega bo'ladi. Birlashtiruvchi va farqlovchi semalar manoning aniqlik kirituvchi mantiqiy bo'laklari, tarkibiy qismlari sifatida birlashtiruvchi sema bilan dialektik bog'liqlikni tashkil qiladi, semantik sistemani shakllatiradi.

Birlashtiruvchi sema va farqlovchi semalarning ifoda vositalari asosida tuzilgan sintaktik birliklar holat fe'li ma'nosining izohi bo'ladi.

O'zbek tillaridagi holat fe'llari ma'nosini tarkibiy qismlarga ajratib o'rganish natijasida bu semantik maydonning quyidagi leksik-semantik guruhlardan tashkil topishi aniqlandi: Davomli holat fe'llari. Harakat natijasi bo'lgan holat fe'llari. Ijro holati fe'llari. Harakatning holati fe'llari. Malaka holat fe'llari, obrazli holat fe'llari.

Biologik holat fe'llari. Fiziologik holat fe'llari. Ruhiy holat fe'llariga ajratib o'rganiladi.

XULOSA

Til va nutqning dialektik munosabati tiln birligida – soʻzda koʻrinadi. Soʻz maʼnosiga – maʼno tuzilishiga koʻra tavsiflanadi. Soʻzning maʼno tuzilishi, maʼno tarkibi nihoyatda murakkab boʻlib, bu oʻzbek tilshunosligida (turkiy tilshunoslikda ham) nisbatan kam eʼtibor berilgan va yetarli darajada oʻrganilmagan masaladir. Binobarin, soʻzning jumladan holat feʼllarining maʼno tuzilishini oʻrganish katta ilmiy – nazariy va amaliy ahamiyatga egadir.

Feʼl turkumida shakllarning sinonimik munosabati taraqqiy etganligi ushbu soʻz turkumining uslubiy resurslari koʻp ekanligidan dalolat beradi

Badiiy, ommabop va soʻzlashuv uslublarida harakat feʼllari koʻp uchraydi va oʻtli qurilmalardan qochiladi. Ilmiy nutqda gap predmetlarning, qonuniy hodisalarning doimiy belgilari va sifatlari haqida ketganligi va tasvir asosiy oʻrinni egallaganligi uchun ularda til tizimidan tegishli leksemalar va feʼl birliklari tanlab olinadi. Misol sifatida, aynan ilmiy uslubda hozirgi zamonda qoʻllaniladigan holat feʼllari nutqpaytidagi soʻzlashuv-maishiy nutqqa xos boʻlgan dinamik holatni emas, balki sifatni bildiradi.

Oʻzbek tili holat feʼllarining maʼno tuzilishini oʻrganish quyidagi natijalarga olib keldi: “holat” semasi – tarkibiy qismi (mantiqiy boʻlagi) asosida ajratilgan holat feʼllari oʻzbek tili turkumining asosiy, eng yirik semantik maydonlaridan birini tashkil etadi.

Oʻzbek tili holat feʼllari, asosan, oʻtimsiz baʼzan oʻtimli boʻladi. Holat feʼllari maʼnolarini aniqlash va izohlash uchun ularning maʼno tarkibidagi mantiqiy boʻlaklarini (semalarini) mohiyatiga koʻra: birlashtiruvchi sema (arxsema), birlashtiruvchi sema (integral sema) va farqlovchi sema (differensial sema)larga ajratdik. Birlashtiruvchi sema asosida holat feʼllarining semantik maydoni hosil qilinadi. Birlashtiruvchi sema asosida holat leksik – semantik guruhlari yuzaga keladi.

Holat feʼli maʼnosining farqlovchi semasi har bir leksik-semantik guruhlarga kiruvchi paradigmatic munosabatdagi soʻzlarning maʼnosini muayyan

nutqiy sharoitda boshqa soʻz maʼnolaridan ajratib turuvchi, uning nisbiy mustaqilligini koʻrsatuvchi, mantiqiy boʻlak boʻlib, unda har bir feʼl maʼnosining oʻziga xos xususiyati, hissiy taʼsirchan boʻyogʻi belgi darajasi kabilar aks etadi. Birlashtiruvchi, birlashtiruvchi va farqlovchi semalar ifoda birliklari asosida tuzilgan nutq birliklari holat feʼli maʼnosining izohi boʻlib keladi. Feʼldan anglashilgan holatni oʻzida tashuvchi, muayyan holatga ega predmet sifatida inson, hayvon, narsa va voqea-hodisalar kuzatiladi. Holat feʼllari semantik maydoni tub va yasama feʼllardan tashkil topadi.

Holat feʼllari leksik-semantik guruhlarining ichki semantik guruhlarini tashkil qiluvchi feʼl soʻzlar til birliklari sinonimik qatorni hosil qilib, ular oʻzaro qoʻllanishi, belgi darajasi, hissiy taʼsirchan boʻyogʻiga koʻra uslubiy jihatdan farqlanadi. oʻzbek tilidagi holat feʼllarining maʼno tuzilishi, maʼno tarkibi haqida fikr yuritar ekanmiz, feʼl maʼnosi tahlil qilinishi natijasida uning tarkibiy qismlari, mantiqiy boʻlaklari (semalari) aniqlanib, shu asosda feʼl maʼnosi izohlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Siyosiy adabiyotlar :

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати ва Қонунчилик палатасига Мурожаатномаси. – Халқ сўзи. – 2017. – 23 декабрь.
2. Мирзиёев Ш.М. “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарор. – Халқ сўзи. – 2018. – 6 июнь.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. – “Халқ сўзи” газетаси. – 2017 йил, 8 февраль. №28 (6722).
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сонли “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони // www.lex.uz

II. Илмий risola, maqola, tezis, monografiya, darslik, o‘quv va metodik qo‘llanmalar:

1. Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. – Тошкент: Фан, 1966. – 153 б.
2. Қўнғуров Р. Ҳозирги ўзбек тилида ўзгармайдиган сўзлар. I қисм. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1978. – 96 б.
3. Қўнғуров Р. Ҳозирги ўзбек тилида ўзгармайдиган сўзлар. II қисм. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1980. – 56 б.
4. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 120 б.
5. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
6. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI- XII вв. – Т.: Фан, 1989. – 190 б.
7. Низомиддинова С. Ҳозирги замон ўзбек тилида сон. – Т.: ЎзФА нашр., 1963. – 96 б.
8. Нурмонов А. Лингвистик белги назарияси. – Тошкент: Фан, 2008. – 150 б.
9. Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. – Т.: Шарқ, 2001. – 160 б.
10. Нурмонов А., Махмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – 300 б.
11. Нурмонов А., Расулов Р. Ўзбек тили жадваллари. – Тошкент:

Ўқитувчи, 1993. – 184 б.

12. Нурмонов А.Н. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон 2002. – 232 б.

13. Облокулов С. Ўзбек тилида субстантивация (отлашиш) //Тилшунослик масалалари. 1- китоб. – Т.: ЎзФА нашр, 1960. – 256 б.

14. Расулов Р. Ўзбек тилида ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент: Фан, 1989. – 186 б.– 131 б.

15. Ўзбек тили грамиатикаси. II том. – Тошкент: Фан, 1976. – 520 б.

16. Ўзбек тили грамматикаси. I. Морфология. –Т.: Фан, 1976. – 612 б.

17. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Тошкент:Мерос, 1993.- 174 б.

18. Фузаилов С. Ўзбек тилида равишлар. –Т.: ЎзФА нашр, 1953. –186 б.

19. Хайдаров И.М. Диалектика становления, функционирования и развития системного качества. –Ташкент, 1984. - 334 б.

20. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Тошкент:Ўқитувчи, 1993. –105 б.

21. Ҳозирги ўзбек адабий тили / Ф.Камол таҳрири остида. – Тошкент: ЎзФА нашр., 1957. – 526 б.

22. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 447 б.

23. Неъматов Ҳ. Феъл, унинг форма ва категориялари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. - № 1. – Б.39 – 47.

24. Ҳамдамов Ж. Ўзбек тилида равишдошларнинг бошқа сўз туркумларига кўчиши // Ўзбек тили грамматик қурилиши ва лексикологияси масалалари. VI чиқиши. СамДУ асарлари, янги серия. – № 356. – Самарқанд: СамДУ, 1978. – Б. 26- 31.

III. Dissertatsiyalar va dissertatsiya avtoreferatlari:

1. Асадов Т. Сўз туркумлари тизимида равиш: Филол. Фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 18 б.

2. Аширбоев С. Ўзбек тили грамматик қурилишининг ўрганилиш тарихидан (1875 – 1917 йиллардаги рус туркологлари асарлари асосида). – Филол. фанлари номзоди... дисс. – Тошкент, 1975. –155 б.

3. Мадраҳимов И. Ўзбек тилида сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореферати. – Т., 1994. – 21 б.

4. Махмудов Н. Эллипсис в современном узбекском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1978. – 17 б.

5. Менглиев Б. Р. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар: Филол. фанлари доктори... дисс. автореферати. – Тошкент, 2002. – 42 б.

6. Менглиев Б.Р. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари: Филол. фанлари номзоди ...дисс. – Тошкент, 1996. – 24 б.
7. Мусулманова Н.Р. Грамматик шаклларда категориал, ёндош ва ҳамроҳ маъно муносабати: Филол. фанлари номзоди ...дисс. – Тошкент, 2007. – 124 б.
8. Нурманов А. Принципы экономии в фонетических изменениях узбекского языка: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1973. – 18 с.
9. Саидова М.Р. Сравнительно - типологическое исследование односоставных предложений в русском и узбекском языках: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1996. – 22 б.
10. Сулаймонов Ф.С. Ўзбек тилида сон-миқдор микромайдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти: Филол. фанлари номзоди ...дисс. – Самарқанд, 2004. – 24 б.
11. Хайдаров И.М. Особенности действия закона взаимоперехода количественных и качественных изменений в современных условиях (09.620-Диалектический и исторический материализм): Автор. дисс... канд. филос. наук. – Ташкент, 1971. – 112 б.
12. Шахабитдинова Ш.Х. Грамматик маъно талқини ҳақида: Филол. фанлари номзоди ...дисс. – Самарқанд, 1994. – 22 б.
13. Широнова Н.Д. Ўзбек тилида предметлик ва белги- хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фанлари номзоди...дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – 9 б.
14. Элтазаров Ж.Д. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро алоқаси ва кўчиши: Филол. фанлари доктори ...дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 22 б.
15. Элтазаров Ж.Д. Усечение в узбекском языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Самарқанд, 1992. – 21 б.
16. Юсуфов Б. Местоимения в старобузбекском языке (XV- XVI вв): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Т., 1988. – 19 б.